

סילביה פוגל-ביזאוי, רחל שרעבי (עורכות)

בין הפרטי לציבורי

נשים בקיבוץ ובמושב

מגדור
וקיבוץ

יד טבנקין | מאגנס

נשים כותבות קיבוץ:
קווים להתפתחותה של ספרות הנשים בתנועה הקיבוצית
בתקופת היישוב*

יפה ברלוביץ

א. להיווצרותה של קהיליית נשים לומדת וכותבת

ב־1944 יצא לאור קובץ עב כרס של כתבים פרי עטן של נשים בקיבוץ, שליקטו וכינסו ליליה בסביץ ויוכבד בת רחל חברות עין חרוד. חברות בקיבוץ תוכנן להיות קובץ ראשון מבין שניים,¹ ובהקדמה מסבירות בסביץ ובת רחל מדוע ראו לנכון להוציא לאור דווקא בעצם ימי מלחמת העולם השנייה: "בספרות הקיבוץ מעטה היא השתתפות החברה. בעוד שבמעשה הקיבוצי מרובים הם השטחים שהחברות והחברים נושאים בעולם במשותף, הרי הביטוי לאלה – בעל פה ובכתב – ניתן לרוב על ידי החבר. והוא ביטוי – טבעי הדבר – לקוי בחסר". ובהמשך: "חלקה של החברה, השאלות שהיא, ורק היא, מתלבטת בהן, אינם באים לידי גילוי והבלטה. ויש בכך סתירה נוקבת". יוצא אפוא שהחברה בקיבוץ אינה משמיעה את קולה "בשאלות הכלליות המשותפות לחבר ולחברה", אבל יותר מזה: גם על "אותן פינות החיים... שהיא יצרה אותן, ובהן עובדות רק חברות" – היא מחרישה ושותקת.²

השאלה היא כמובן מדוע. מדוע חרף פעילותה של האישה בנשיאת העול המשותף,

ברצוני להודות מקרב לב לפרופ' אורי קריץ ראש המחלקה ללשון ולספרות עברית באוניברסיטת אוקלהומה, על שלושת הכרכים ששלח לי ושהיו לי לעזר רב: סיפורי הקיבוץ, מחקר בספרות הקיבוץ, אורי קריץ, ראובן קריץ (עורכים), תל אביב, 1997; ותודה מיוחדת לפרופ' צבי לוז ולר"ד אורנה קז'ימירסקי-שלוש שהואילו ליידע ולהמציא לי את: היצירה התרבותית של הקיבוץ, סקר תחומים, מוסדות ויוצרים בתנועה הקיבוצים, י' רינג, י' ביטמן, א' בן-גוריון (מערכת), מהדורה ניסיונית, 1988.

1 חברות בקיבוץ, קובץ ראשון, כינסו: ל' בסביץ וי' בת רחל, ערכו: מ' פוזננסקי ומ' שחורי, עין חרוד, 1944. הקובץ מקיף 421 עמודים, והשתתפו בו כ־100 חברות מ־28 קיבוצים. בסך הכול התפרסמו בו 124 רשימות ושירים, ביניהם 90 – בפרסום ראשון. 34 רשימות ושירים, נלקחו מספרות הקיבוץ, כמו יומני היישובים, צרור מכתבים (עלון לאינפורמציה פנימית, עין חרוד), מבפנים, ודבר הפועלת.

2 שם, עמ' ט. לא מצוין שם כותבת/ההקדמה, אבל אין ספק שהיו אלה ל' בסביץ וי' בת רחל.

ולו גם "במידה כפולה ומכופלת" מהגבר כפי שמודגש כאן,³ היא ממעטת להביע את דעותיה בעל פה ובכתב, בעוד החבר משמש דובר בלעדי לה ולקיבוץ? ושאלה נוספת: מדוע כותבות ההקדמה אינן מנסות להצביע על סיבותיה של "סתירה נוקבת זו", בהציגן את שתיקת הנשים כעובדה, ומסתפקות רק בציון כישלון הניסיון לשוויון בין המינים בדור הראשון של החברה החלוצית: כי "לא תמיד הייתה החברה מוכנת לחבר" ו"לא תמיד הייתה נתמכת על ידיו".⁴ כלומר, אם יש כאן כִּשְׁל או אשם, הרי הוא הדדי לשני הצדדים.

לא כן משתמעים הדברים עם הקריאה בכתבי החברות עצמן. חרף התיאורים על מצבים של הבנה והדדיות ביניהם, הנראטיב השב וחוזר בניסוחים שונים מפנה אצבע מאשימה ופגועה כלפי החבר על התנשאותו והשתלטותו על האישה כבר מעצם העלייה השנייה ואילך כפועל, כחלוץ וכחבר קיבוץ. שהרי בעוד מאמציה הבלתי נלאים של החברה היו מכוונים כדי להקל, לסייע ולדאוג לחבר בכל עת,⁵ החברה הגבר לא ראה בה שותפה שווה לחלוק עמה ולהיעזר בה במפעל החלוצי-הקומונאלי: לא בניסיונותיה ליטול חלק בעבודות "גבריות", כמו חקלאות ובניין (יומנה של שרה בלומנקרנץ),⁶ לא בהתארגנות לתרום לתנועה ולהנהיגה ולהובילה עמו או לצדו (רשימות מפנקסה של ר"ר),⁷ ולא בהתייצבותה להביע את דעותיה בעל פה או בכתב.

3 ההקדמה שבה ומדגישה את פעילותה הקשה והמאומצת של האישה בקיבוץ, בציינה כי אם מן הגבר נתבעו "מאמצי גוף ונפש עצומים מאוד", הרי מן האישה "נדרשו אלה במידה כפולה ומכופלת". כנ"ל, שם, שם.

4 שם, שם.

5 עטרה שטורמן, "פרקי חיים", שם, עמ' 5, מספרת על דאגתן ומסירותן של הנשים לחברים במרחביה, וכיצד היו דומעות כשהלחם היה מתאחר להאכיל בו את החברים; בלומה ב', ב "חברות", שם, עמ' 69, מציינת כי "לא היה כלל קיים סבל, שהחברות לא היו מוכנות לשאת אותו למען החבר הזקוק לעזרה".

6 שרה בלומנקרנץ, "חיי בעבודה", שם, עמ' 84-85. הכותבת, חברת תל יוסף, מספרת כיצד כחלוצה ב"גדוד העבודה" ברחובות, התאגדו החברות כקבוצה נפרדת לסלול כבישים, כיוון שהחברים ניסו להדיר אותן מלעבוד יחד בטענה כי הן "מפגרות בעבודה, ובגלל זה סוכלת כל הקבוצה הקבלנית ומשתכרת מעט". החברות, כקבוצה נשים עצמאית, דרשו מהמעסיקים את עבודות הכביש הקשות ביותר, עמדו בדרישותיהם והשתכרו יפה. אבל הקנאה והתחרות שאחזו בחבריהן לגדוד, לא פסקו ואף גרמו להכשלתן, כאשר הציעו להן ב"נדיבות לב" עבודות קבלנות "מתוך ידיעה... שלא יכניסו מאומה". בעלבונה כי רב שואלת בלומנקרנץ: "תמיד לעמוד על המשמר? תמיד להילחם? ועם מי? עם חברים לתנועה אחת, שמטרתה היא קוממיות... ללא הברל בין איש לאישה?".

7 ר"ר, "מתוך הפנקס", שם, עמ' 65. ברשימה מניסן תרפ"א (1921), מספרת ר"ר (פועלת העלייה השנייה) על "אסיפת צעירות" שהתקיימה בחיפה, ובה השתתפו עולות חדשות, חלוצות העלייה השלישית. נרגשת ונסערת היא חוזרת מהאספה, אלא שחבריה הגברים מקבלים את פניה בלגלוג: "נו מה היה", ותשובתה השותקת היא: "מי יכול להבין ולהרגיש את הרגע הגדול הזה – פגישת שתי עליות: השנייה והשלישית. לא, לא השתנתה בת ישראל! אותן הדרישות, אותן התקוות... כולן מדברות עברית צחה, לא חסר להן ביטוי להביע את רגשותיהן, וקל לנו להבין את נפשן".

אווה מעין חרוד (1936) כותבת על כך: "מפעפעת בי הרגשה קשה. במרוצת הזמן כאילו הפכנו בקיבוץ לשתי חברות – גברים ונשים. נכון יותר: לחברה גברית "נקייה"... יש הרגשה שנדחקנו מדרך המלך של תנועתנו חזרה, לא ל"בית המשפחה" שנחרב בינתיים, אלא לסימטה אפלה ל"פינת האישה". וכמה זה משונה! בחיי היום-יום, בחיים המשקיים, תופסת החברה מקום נכבד מאוד". ואילו "בזמן חרום": "טובי החברים, שאיתם יצאנו לדרך... פתאום היינו להם לזרות. אין מתחשבים בדעתך, אין את קיימת לגביהם בתוך שיקול הדעת הכבד והרציני ברגעים הקובעים את גורלו של מקום יישובנו ואת גורלם של ילדינו. ומה שהם אומרים ברגעים אלה... לחברה, אינו נאמר ברצינות, כי אם כדי לצאת ידי חובה. ואני יודעת ואומרת בביטחון פנימי עמוק, שיש בינינו חברות שדעתן שקולה ומקיפה, חברות שניסיון להן ושמתוך הכרת הכבוד הלאומי, הפועלי והאישי שלהן – מוכשרות הן לשאת באחריות הזאת ולהשתתף בהכרעת הדברים".⁸

אין ספק שהדרת הנשים מהשיח הציבורי-הקיבוצי והביטול הזלזלני לגבי דעותיהן שבעל-פה, היה בו כדי לערער ולשתק גם את התבטאותן שבכתב. ואכן מיעוט קולן בולט כבר בכתבי העת הראשונים של התנועה הקיבוצית שהחלו להתפרסם בשנות העשרים, כמו: מחיינו – עיתון גדוד העבודה (1921), מכפנים – הקיבוץ המאוחד (1923), ועלון הקבוצה וחייה שהיה לניב הקבוצה – חבר הקבוצות והקיבוצים (1929); עם זאת מיעוטו של קול זה זועק יותר במסגרת היומנים הקבוצתיים של שנות העשרים והשלושים. יומנים אלה, כפי שמסבירה אביבה אופז, נכתבו בקרב קבוצות חלוצים בני העלייה השלישית, במטרה לייצר שיח פנימי וקומוניקטיבי בקרב החברים והחברות, אם בתקופה הקדם-קיבוצית (כשחיו עדיין כקומונה נודדת והתפרנסו מעבודות חקלאיות, ייבוש ביצות וסלילת כבישים) ואם בתקופת ההקמה וההתיישבות של קיבוץ הקבע.⁹ ואכן בפינה צדדית (בקומונה או בקיבוץ) הציבו שולחן ועליו מחברת, ובה היו אמורים החבר או החברה לכתוב את אשר עם לבם ללא העימות הישיר והמביך פנים אל פנים, וממילא לקרוא ולהגיב גם על הגיגיהם, רגשותיהם, תלונותיהם ודרישותיהם של הכותבים הקודמים. והנה, כאן היה אפשר לשער שיומן קבוצתי אינטימי זה ישמש מעין כותל מזרח לנשים לפרוק מעליהן את המצוקות והקשיים כמיעוט בחברה גברית, לבקר ללא היסוס את התנהגותם המתנשאת של החברים ולתת דרור לעמדותיהן ולדעותיהן כביטוי חלופי להשתקתן ברבים.¹⁰ אלא שנשים אלה, גם אם ניצלו הזדמנות זו של

8 אווה, "החברה בהתגוננות" (הדברים המובאים נאמרו באספת חברים כללית בעין חרוד, 1936), שם, עמ' 395.

9 אביבה אופז (מבואות והארות), ספר הקבוצה, קבוצת השרון תרפ"ב-תרצ"ו, הגות לבטים ומאויי חלוצים, ירושלים תשנ"ו; כנ"ל, ספר החיים, יומנה של קבוצת קרית ענבים, תר"ף-תרפ"ט, ירושלים, 2001.

10 קהילתנו, היומן של קבוצת ביתניה הוא המוכר והידוע מבין יומנים אלה. התפרסם ב-1922 וחשף את וידויי החברות והחברים שעוררו אז הדים נרגשים. ספר הקבוצה – יומנה של קבוצת השרון (לימים גבת), וספר החיים – יומנה של קבוצת קריית ענבים, לעיל, נחשפו רק עם מחקרה של

כתיבה, עשו זאת על פי רוב במינון נמוך, ולא פעם כהתפרצות מילולית רק משהגיעו מים עד נפש. ביומן של קבוצת השרון למשל, השתתפו בעיקר שתי חברות, שהגיבו על ענייני הכלל, אבל לא בצורה שוטפת ועקבית;¹¹ ביומן קהילתנו – היו אלה וידויים קורעי לב שבאו לזעוק את כאביהן של הנשים על בדידותן בתוך היחד, השתוקקותן לתשומת לב שאיננה, וריגשת סערות ופחדים מפני אוכדן עצמי ומוות;¹² ואילו ביומן של קרית ענבים, העדר הכתיבה הנשית בולט מכולם. בשני כרכי היומן השתתפו חברות הקבוצה רק בכרך השני, ובכל עשר שנות היומן נמצאו רק עשר רשימות משלהן. ואכן, השיח הגברי היה הדומיננטי כאן, בעוד השיח הנשי מאופק ומתנצל. כל מכתב נפתח או הסתיים בנימה מתנצלת, ששבה והדגישה את התלבטויותיה של הכותבת לכתוב, או שמא עדיף לשתוק. בין הנימוקים יש גם הודאה בקושי לכתוב עברית – קושי שהצריך עזרה בתרגום ועריכה מהסובב.¹³

לאור כל זאת ניתן להבין כי הקובץ חברות בקיבוץ הוא למעשה תיקון מאוחר להיאלמותו של הקול הנשי בשיח הקיבוצי. רק עם העצמתה של מנהיגות נשים פועלית וקיבוצית (ראו בהמשך) נמצאה הדרך למלא את החלל המגדרי ולהשלימו במאגר שופע של כתבים, שאחרי למעלה משלושים שנה של חברה קומונאלית (1910-1944) יצא לערוך היכרות מחדש עם חֶבְרַת הקיבוץ. ואכן, מיזעור דיוקנה של החֶבְרַה ואי התיעוד שלה פגעו במשך שנים בדרך הצגתו של הקיבוץ פְּרָבִים, ועל כך מתעכבות גם העורכות בסביץ ובת רחל בהקדמה האפולוגטית שלהן לקובץ. לפי העורכות, מראשית הקמתו טרח הקיבוץ ויזם לספר ולתעד את עצמו אם כרעיון והגות ואם כחיי יום-יום רגילים. עם זאת, ללא הדיווח של החֶבְרַה ועל החֶבְרַה, הצטיירו הנרטיבים ההיסטוריים של הקיבוץ חלקיים ולא מדויקים. רק עם הקריאה בעשרות הסיפורים, העדויות והיצירה האקספרסיוניסטית שלהן בתחומי הפרט והכלל ילך ויתמלא דיוקנה החסר של האישה, מקום הראוי והשווה לה על מפת הקיבוץ, וההתוודעות אליה ואל עולמה עוד יגבירו את המודעות וההבנה הן כלפי הקהילה הקיבוצית והן כלפי ההיסטוריה שלה.

אופז, וגם זאת רק לאחר היסוסים רבים. היו אלה הבנים ש"התלבטו בין הצורך לפרסמו מתוך מודעות לערכו ההיסטורי ובין הרצון להגן על פרטיותו במסגרת האינטימית של הקבוצה". א' אופז, "פתח דבר", הערה (15), שם, עמ' 7.

11 שמות כמו "צביה" ו"יפה" חוזרים, בתגובותיהן על ענייני היום. "לאה" כותבת לעתים רחוקות, ורק כשהיא נדרשת לעסוק בעניינים עקרוניים, כמו חינוך (עמ' 72), ו"דבורה" מתפרצת כשמגיעים מים עד נפש: "לא היה אף יום נורמלי אצלנו" (עמ' 89). ניתן לומר שמתוך 16-18 נשים, כותבות למעשה רק שתיים, ופה ושם מתוספות עוד ארבע.

12 א' אופז, "שאלת האישה וקולן של נשים בחברה החלוצית לאור הקובץ קהילתנו", קתדרה, חוברת 95, ירושלים 2000, עמ' 101-118.

13 א' אופז, "הקדמה", ספר החיים, הערה (9), שם, עמ' 20. "זוהי הפעם הראשונה שאני מביעה את דעתי בכתב" (מינה, עמ' 135); "עכשיו אין אולי ערך רב למכתבים כאלה שבדעתי לכתוב" (אסתר, עמ' 197); "נשאר אולי עוד לדבר בנוגע להרבה דברים, אבל זקוקה אני לתרגום מרוסית, ויכול להיות שלא יבינו את מחשבותי" (רחל, עמ' 201).

כאן יש לשוב ולהזכיר כי פועלות וחלוצות העלייה השנייה והשלישית נתפסו והוצגו בכלל היישוב היהודי בארץ כאינטליגנציה ציונית סוציאליסטית של צעירות שוחרות השכלה וביניהן אף סטודנטיות; לפיכך, דימויין הלקוי כחסרות ביטוי וקול משלהן, שהלך והתקבע בקרב תנועת הפועלים, דירבן אותן לחתור ולקעקע דימוי זה. ואכן, ההתארגנות למישכול וקידום האישה העובדת, ובעיקר בתחום הלשון והתרבות העברית – החלו כבר בתקופת העלייה השנייה בקרב קבוצות העבודה של הפועלות.¹⁴ התארגנות זו ביקשה לעודד את הפועלת (ולמים החלוצה) לעשות שימוש בכלים אלה לביטוי עצמן בכתיבה ובקריאה בעברית, ולא כל שכן עודדה את היווצרותה של קהיליית פועלות עברית, קוראת ומתעניינת שתאיץ את צמיחתן וטיפוחן של כתבות (מתעדות משוררות, ספרות) אשר יהיה בהן כדי לתת מענה תרבותי לאופק הציפיות של קוראותיהן.¹⁵

ואכן המפעל התיעודי והספרותי הראשון של כתבי נשים בארץ-ישראל העובדת, ואשר בא להפגין את כישוריה של האישה העובדת והכותבת – היה האנתולוגיה דברי פועלות, מאסף (1930) בעריכתה של רחל כצנלסון-רובשוב.¹⁶ גם כאן נתבקשו נשים לכתוב במיוחד למאסף, אם כי רוב הרשימות והיומנים נלקח מן המגירות הסגורות ומהתיקים הישנים כיוון "שלא נכתבו לשם פרסום",¹⁷ "ובצורתן זו", ציינה כצנלסון, "נשמרו בהן עקבות חיים אשר צורת מאמר או סיפור עלולה למחותם". הערה זו של העורכת באה לערער על המוסכמה בדבר שתיקתה של החברה, ומגלה לנו שפועלות וחלוצות לא רק שלא התאפקו מכתביה, אלא להפך: הצורך להתבטא פָּעַם בקרבן כל השנים.¹⁸ ורק מערכת היחסים המגדרית הפגומה והפחד מביטול או לגלוג החברים-

- 14 כפי שהוסבר לעיל: הפועלים לא נטו לשתף נשים פועלות לעבודה קבלנית בצוותא. במחאה הקימו הנשים קבוצות עבודה משלהן, שפעלו כקבוצות נודדות ולאחר מכן כמשקי פועלות. וראו גם: רחל ינאית, "שלבים", דברי פועלות, מאסף, תל אביב, 1930, עמ' 89-93.
- 15 "אופק ציפיות" הוא מושג שטבע הפילוסוף ה"ג גדאמר, בטענו בין היתר כי סופרים מנתבים את כתיבתם, מדעת או שלא מדעת, כדי לענות על אופק הציפיות של קהל הקוראים שלהם, ולהתקבל על ידו. H.G. Gadamer, Truth and Method, trans.: G. Barden and J. Cumming, N.Y., 1975.
- קהילת הפועלות והחלוצות בקיבוץ ובעיר, גם הן פנו לייצר להן כתבות וספרות, בתקווה שככל שירבו כתבות וספרות שיתנו ביטוי לאופק הציפיות שלהן, תגבר נוכחותה של האישה הפועלת בציבור וממילא גם כוחה והשפעתה.
- 16 כאן היא חותמת רחל כצנלסון-רובשוב, אם כי על פי רוב היא חותמת 'רחל כצנלסון' או ר"כ. גם אנו נשתמש כאן ב"כצנלסון" בלבד, ולא בשמה המאוחר והמעובדת "כצנלסון-שזר".
- 17 ר' כצנלסון-רובשוב, דברי פועלות, הערה (14), שם, עמ' II.
- 18 על פי יומנים שנחשפו לאחרונה (יומנה של דורה בדר ממזרע), וכן בעשורים הקודמים (יומנה של כסניה מנען, פרקי יומן של יהודית מנש מעין חרוד) יש לשער שפועלות וחלוצות הירבו לנהל יומן בגלוי או בסתר. ראו למשל כאן על פני אדמה (עורכים: מ' צור, ת' זבולון, ח' פורת, תל אביב, 1981), המביא מיומניהן של אנה מגרוד העבודה, חיותה בוסל מדגניה, רבקה מחנימית מעין חרוד, וכן יומנים אנונימיים של "אשת שומר" או "אחת החלוצות". רוב הנשים כתבו את יומניהן בעברית, חלקן בשגיאות, ואחרות בשפת מוצאן (כמו אנה ברוסית).

הגברים גרמו להן להשאיר במגירות את כתביהן, או להסתפק בחליפת אגרות ורשימות אינטימיות עם הקרובים והקרובות להן ביותר.¹⁹ ברשימות אלה אנו למדים לא רק על דרך כתיבתן כפועלות²⁰ אלא גם על דרך לימודיהן. למשל, המדור "העובדת" מפגיש אותנו עם התארגנותן ללמוד עברית כחלק בלתי נפרד מתפיסתן את העבודה העברית. במדור זה מתארות הפועלות הכותבות כיצד אחרי יום עבודה מפרך הן מתעקשות לשבת וללמוד. ספרי לימוד לשפה העברית לא היו אז ברשותן, וגם המורה לעברית לא תמיד היה איש מקצוע. לפיכך לא פעם לימדה אותן אחת החברות, פועלת כמותן, שהייתה בקיאה בשפה העברית, כפי שמדווחת מרים שלימוביץ: "אחרי יום העבודה עסקתי בערב בהוראה. חומר ללימוד העברית שימשה לנו ספרות העבודה בארץ.²¹ העבודה והתורה השלימו זו את זו: בלימודים מצאנו הד להרגשותינו במשך כל יום העבודה".²²

מדיניות נשים זו של למידה וכתובה בשני העשורים הראשונים של המאה העשרים מצאה את המשכה ויישומה גם בשנות השלושים והארבעים, ופרט לפרסומם של שני הקבצים (דברי פועלות וחברות בקיבוץ) פרץ גם מיזם עיתונאי נשי, שהחל להתפרסם במוסף העיתון דבר, ולאחר מכן בירחון עצמאי. היה זה כתב העת דבר הפועלת (1934-1977), שנוסד ונערך גם הוא בידי רחל כצנלסון וחברותיה.²³ כתב-עת זה בא לשמש במה חלופית לכל פועלת לשאת את דברה, או כדברי העורכת במניפסט השוטח את "האני מאמין" העיתונאי הנשי שלה: "עיתון הפועלות הוא לא רק אמצעי לעורר ולהוסיף בהירות בשאלות חשובות שאינן באות לידי ביטוי מספיק בעיתונות תנועתנו הכללית; הוא גם אמצעי נגד האלם של החברה. הסתכלותה של האישה, האינטנסיביות של רגשותיה, הקושי שבחיי העבודה שלה, נפתולי חייה המשפחתיים, וההגבה המיוחדת שלה על הופעות חיינו, כל זה מבקש, והלוואי ויימצא – ניב במילה הכתובה".²⁴

ואכן הנשים הפועלות בתקופת היישוב גילו מלכתחילה עצמאות וזקיפות קומה

- 19 ראו למשל "מאגרות פסיה אברמזון (1916-1932)", כנ"ל, "מתוך אגרות ופנקסים", הערה (18), שם, עמ' 210-218, 219-229.
- 20 ראו את רשימתה של שושנה בוגן שבה היא מספרת על כמיהתה לכתוב וכיצד היא מוצאת תחבולות לשלב כתיבה ועבודה חקלאית; דהיינו: היא יוצאת לעבודה ביום גשום עם סל קטן ובתוכו נייר ועיפרון, ובכל פעם שיורד גשם והעבודה נפסקת, היא רצה לעיפרון ולנייר להמשיך בכתיבה. ביום המתואר, ניתך הגשם שלוש פעמים, והיא ממש חוגגת עם "מלאך" הגשם המעניק לה בטובו רגעי חסד "לחיות עם עפרונה". ש' בוגן, "רשימותיה", הערה (18), שם, עמ' 195 (14).
- 21 על "ספרות העבודה" הארץ-ישראלית, הגדרתה וטיבה, ראו בהמשך.
- 22 מ' שלימוביץ, "משק הפועלות בנחלת יהודה", הערה (18), שם, עמ' 108. פרט ללימודים בצוותא מצויים גם דיווחים המספרים על ערבים המיועדים לקריאה ולכתיבה עצמית של כל אחת מהן.
- 23 על חברות המערכת של דבר הפועלת בתקופת היישוב, ראו בהמשך.
- 24 רחל כצנלסון, "דבר הפועלת", דבר הפועלת, שנה א', חוב' 1, תל אביב, 11 במאוס 1934, עמ' 1.

משלהן, וכשהן זיהו את חוסר הנכונות של החברים לשיתוף פעולה, הן פנו להקים "רפובליקה" משלהן, שנתנה מענה לענייניהן ולמגמותיהן כנשים. כך במישור הניהולי (מועצת הפועלות), הכשרה חקלאית (חוות העלמות, משקי פועלות) וארגון עבודה (קבוצות פועלות); וכך במגורים זולים (בתי חלוצות), עזרה לאימהות (ארגון אימהות עובדות), וכאמור, מתן במה ופרסום לכתיבת נשים לסוגיה השונים. כאן יש להוסיף כי בשני הקבצים שצוינו לעיל שולבו גם קטעי שירה וסיפורת: בדברי פועלות, במדור "בתחומי היחיד", מופיעים שירים של רחל בלובשטיין, הגיגים פיוטיים של שושנה בוגן, וכן רשימות שחורגות מדיווח בעלמא ונוגעות בתכניהן, לשונן וסגנון בכתיבה ספרותית.²⁵ בחברות בקיבוץ, החלוקה היא דומה, אם כי בין רשימות העדות והדיווח משולבת יצירה שירית (פניה ברגשטיין, צביה כצנלסון, שרה לוי, רבקה דוידית) וכן צילומים של עבודות פיסול וציור (שושנה סנדל, נעמי שינדלר, חיה פישנדלר, שרה פרס). במדור "ביחידות ובציבור" המוקדש ליצירה הספרותית, הכותבות מוצגות גם בשמות חלקיים בלבד (גרדה, כסניה, יעל א', בצד בתיה ברנר, אסתר גלר).

עיון בפרסומיהן התיעודיים והספרותיים של נשים אלה, פרי רצונן ומאמצייהן לכתוב (ולכתוב עברית), דורש כמו מאליו בירור שאלות כמו: באיזו מידה קבצים אלה סללו דרך לכתיבת נשים בתחומי הספרות היפה;²⁶ מה טיבה של ספרות הנשים שנתחברה בהקשר מסוים זה של קיבוץ; כיצד ייצגה ספרות זו את המציאות הקיבוצית כאידיאולוגיה ופואטיקה; ובמה התייחדה בתכניה ובצורותיה כספרות או כספרות נשים? בניסיון להשיב על שאלות אלה נציע את המשך הדיון בשלושה פרקים: א. ראשי פרקים של פולמוס: איזו ספרות אמורה להיכתב במסגרת החברה הקיבוצית ומה מקומה של האישה בה; ב. ספרות הקיבוץ וזיקתן למנהיגות הנשים של ספרות עבודה; ג. לטיבה של סיפורת הנשים בקיבוץ עד קום המדינה – עיון מגדרי פואטי.

ב. ראשי פרקים של פולמוס: איזו ספרות אמורה להיכתב בחברה הקיבוצית?

בכתב העת הדים (יוני 1937) הצטרפה הסופרת והמחזאית שולמית בת דורי ממשמר העמק ל"הרהורים" המשותפים שהעסיקו את הציבוריות הקיבוצית בדבר עתידה של הספרות העברית ב"מפעל הקיבוץ". וכך היא פותחת במאמרה "עוד הרהורים על הספרות" (הדגש במקור): "אילמים הננו. חמש עשרה שנה עברו מאז ירד ערפל הנעורים של דורנו עלי אדמות ותחת לחץ המציאות מתגבש והולך והופך צורות חיים מסוימות. חמש עשרה שנות מאמצים, התגברות, כישלונות וניצחונות... אולם כעת... אם יבוא

(אשר הדגש)

25 דיון על הרשימה כסוגה ספרותית, ראו בהמשך.
 26 בכתב העת הדים שנוסד ב-1934 הולך ורב מספר הנשים הכותבות, ביניהן בתחום היצירה הספרותית, בניגוד לכתבי העת שראו אור בהתיישבות העובדת בשנות העשרים.

(1134/11 קמ"ק הוציא הוצאת)

וישאל מאן דהוא איך קרה הדבר... האומנם נשלח אותו לדפדף בארכיון העיתונות שלנו? האומנם ימצא בין אלפי מאמרים... את תמצית מאווינו, את חוקיותם הפנימית שהיא מנוסחת בבהירות ומוסרת... לא רק את העובדות הסופיות אלא את תמרורי הדרך אשר הובילו לכך". ובהמשך: "ספרות דרושה לשם כך – שירה, סיפור, רומן, דרמה... והיא איננה. והמפעל הקיבוצי מחכה עדיין לגילומו".²⁷ האומנם?

במחקרה המחותרת הנפשית, על ראשית הרומן הקיבוצי מתחקה שולה קשת אחר הניסיונות ליצור ספרות יפה בהתיישובות הקיבוציות של קדם המדינה, והיא תוחמת את מחקרה בין השנים 1920-1950.²⁸ בתקופה זו מאבחת קשת שלושה שלבי התפתחות: שלב ראשון (1920-1930): ראשית צמיחתה של תרבות היחד הקיבוצית, ובתוך כך גישושים ספרותיים ראשוניים לספר "יחד" זה; שלב שני (1930-1940): ריבודה של התרבות הקיבוצית כרב-מערכת ספרותית משלה (הוצאות ספרים, כתבי עת, עלונים פנימיים וכדומה);²⁹ וכן מקומו המרכזי של הפולמוס על סופר ויצירה בחברה הקיבוצית, דיונים על תפקידיו ותנאיו של הסופר עובד הכפיים,³⁰ וכמובן על אופייה הפואטי של ספרות הקיבוץ – אם כיצירה מגויסת על דרך הריאליזם הסוציאליסטי, ואם כיצירה קיבוצית לקראת אינדוידואציה של כתיבה תימאטית וצורנית: ושלב שלישי (1940-1950): הבשלתה של החברה הקיבוצית כקהילה ספרותית בציבור הכלל-ארצי, כאשר שיפור התנאים הכלכליים והתרבותיים מקדמים בה יצירה ז'אנריסטית מורכבת יותר כמו הנובלה והרומן. להלן נבקש לפרט שלושה שלבים אלה, ובדיעבד לברר את מקומה של האישה הכותבת בהתפתחות זו:

1. 1920-1930 הן השנים הראשונות בתהיותיו של היחד הקיבוצי כיצד לספר את עצמו ואת התנסויותיו החדשות (גדוד העבודה, התיישובות קיבוציות) באמצעות ספרות עברית אלמנטרית. תהיות אלה חיפשו את תשובותיהן בראש ובראשונה בתורות האידיאולוגיות והפואטיות של מנהיגים רוחניים כמו א"ד גורדון, י"ח ברנר וברל כצנלסון, חרף התנגדותם של מנהיגים אלה ליצירת ספרות מיידית ונחפזת זו. א"ד גורדון הטיף קודם כל ל"חיים כיצירה": חיים של חלוציות ועבודה שהם בשלב זה "היצירה האמיתית" בבניין עם ואדם. לפיכך תבע מאותם צעירים וצעירות שדחף הכתיבה בער בקרבם – לדחותו על הסף ולנווט את כל כוליותם מן הרוח אל המעשה.

27 מיתה (שולמית בת דורי), "עוד הרהורים על הספרות", הדים, שנה ב', גיליון 4, יוני 1937, עמ' 12.

28 שולה קשת, המחותרת הנפשית, על ראשית הרומן הקיבוצי, תל אביב, 1995.

29 על הספרות כרב-מערכת של מערכות כותבים יצירה, וכן מערכות מקדמות ספרות (הפצה, מוספי ספרות, ספריות וכדומה), ראו: ז' שביט, החיים הספרותיים בארץ-ישראל 1910-1933, תל אביב, 1983.

30 על הסופר בקיבוץ נכתב רבות, להלן דעתן של נשים-סופרות בנושא: גיטל מי שקובסקי, "על היוצר בקיבוץ", הדים, חוברת 5, אוגוסט, 1943, עמ' 15-16; יוכבד בת רחל, "על האמן בתוכנו", מבפנים, עמ' 128-129; אמה לויז, "האמן והקיבוץ", הדים, ספטמבר 1954, חוברת 1 (43), עמ' 45-50; מרים זינגר, "הסופר בקבוצה", שיח חברים בכנס 'אסוך', תל אביב, 1956, עמ' 52-54.

לא בכדי מתארת אמה תלמי לויץ את כלי העבודה הכבדים כאמני הדור: המחרשה והמכונה מציירים מחדש את הנופים, והמכוש והקומפרסור – מפסלים את "סלעי ארצנו".³¹

גם י"ח ברנר היה נחרץ בעניין זה ופנה לבלום כל יומרה, ולו של כישרון מבטיח, להתמודד עם חומרי המציאות החדשים ולעבדם בספר. לדבריו, הניסיון למהר ולתת ביטוי למציאות כה לא מוכרת, נזילה וחסרת אפיון ("סביבה חדשה ומתנועעת" כדבריו), יש בו כדי להוליד רק זיוף, הטעייה ומלאכותיות.³² לעומת זאת מציע ברנר דרך כתיבה צנועה וזהירה יותר, שיש בה כדי לדובב את המעמד הנפעם והבעייתי של המפגש עם הארץ, ואשר גם הוא, ברנר, בחר לכתוב בו: "מכתבים, פשוט אני כותב לחברי הקרובים על חיי אדם שכמותי ועל רגשותיו". ואכן גם את הרומן הארץ-ישראלי הגדול שלו (מכאן ומכאן), מציג ברנר כ"מכתב ארוך": "ז'אנר אישי-יודיי הנוקט בכתיבה סובייקטיבית ואחראית בכך שהוא מספר את המציאות הסובבת אך ורק כפי שהיא נתפסת בעיניו על דרך של ריגשה אימפרסיוניסטית ("המיית נפש" כדברי ברנר).³³

ובאשר לברל כצנלסון: הוא נוקט בדרך נוספת כדי לעקוף ולמתן כוחות צעירים שרואים בכתיבה ייעוד ומקצוע, והיא דמוקרטיזציה של הספרות; וכך הוא כותב בפתיחה לילקוט אחדות העבודה: "המעדר והמכתב, המחרשה והעיתון ניתנו כרוכים יחד בתנועת העבודה העברית בארץ-ישראל. מאמצי הגוף ומאמצי הנפש... מלאו זה אחרי זה... וככה עלה וצמח הענף הצעיר ביותר בגזע עתיק היומין של הספרות העברית: ספרות העבודה הארץ-ישראלית". במילים אחרות, כצנלסון מבקש לעשות את "ספרות העבודה" לא רק לחומר שציבור הפועלים קורא אותו אלא גם לחומר שהוא כותב אותו, ושבו הוא חותר לייצר דיוקן חדש של סופר בנוסח כל-פועל-כותב, שכתבתו האותנטית העממית משלבת "מעדר ומכתב".³⁴ "ספרות העבודה" על פי כצנלסון, הייתה אמורה לשמש פתרון הולם ושוויוני לשאלת הספרות העברית והתחדשותה כאן בארץ, באקלים תרבותי של פתיחות ושחרור, שבו כל פועל (או פועלת) מספר את עצמו: "דברי אנשים חיים כמתכונתם, עם קולותיהם ובנות קולם". ואכן, ההערכה והיזרה כלפי סמכויות כמו גורדון, ברנר וכצנלסון מיתנו את יומרותיהם הספרותיות של צעירים³⁵ בגודדי

31 ראו א"ד גורדון, "בענייני ספרות", הפועל הצעיר, 1924, כרך י"ז, עמ' 3-5; כנ"ל, "הסופרים והעובדים", כל כתבי א"ד גורדון, תל אביב, כרך א', עמ' 140-157; ש' קשת, הערה (32), שם, עמ' 42-43.

32 י"ח ברנר, "הז'אנר הארץ-ישראלית ואביזריה" (1911), כל כתבי, כרך ח' (א), תל אביב, 1937, עמ' 161-162.

33 שם, עמ' 163.

34 ב' כצנלסון, "פתיחה", ילקוט אחדות העבודה, תל אביב, 1929, כרך א', עמ' VIII; וראו מאמרי בנידון: י' ברלוביץ, "ענף צעיר בגזע עתיק יומין – עיון ב'ספרות העבודה' על-פי ברל כצנלסון", עיתון 77, גיליון 52-53, אפריל-מאי 1984, עמ' 21-23, 39.

35 ש' קשת מונה אנשי רוח בחבורת העמק כמו: נחום בנארי, דוד מלץ, שלמה רייכנשטיין, אליעזר

העבודה ובקיבוצים להעזיז ולשלוח יד בסוגות קאנוניות, ולא כל שכן בנובלה וברומן; אך בה בעת הם עודדו את כתיבת הרבים, ובסוף שנות העשרים הולכת ומתחברת שפעה של סיפורת חלוצית (כמו בעקבות כצנלסון) המצטנעת בטקסטים ניסיוניים חווייתיים, ומתמקדת בסוגות לא קאנוניות (כמו בעקבות ברנר) "מכתב", "רשימה", "סיפור קצרצר" וכדומה. יתרה מזו, גם האינטליגנציה הקיבוצית לא דחתה פרגמנטים סיפוריים אלה. להפך, חלוצים משכילים ומייצגי התרבות החדשה, כמו דניאל בן נחום ומשה ברסלבסקי, יצאו אף לשבח ולברך. לפי שולה קשת, בן נחום הסביר אותם כאקט של שחרור והתפרקות מכובד צמרותיהן של התרבויות האירופיות הזרות, במטרה לייצר כאן שורשים חדשים לתרבות חדשה; וברסלבסקי החרה החזיק אחריו, מסביר אותם כיצירתו הקולקטיביסטית של האדם החדש (החלוצ), שחוויות היסוד המכונסות בה, עשויות להזין את ספרות הקיבוץ הגדולה לעתיד לבוא.³⁶

למותר לציין כי סוגות לא קאנוניות אלה, המתבססות על פואטיקה אישית וידויית (כאמור "המיית נפש"), דיברו גם אל לבן של הפועלות והחלוצות, לנסות ולספר את ההתנסות הארץ-ישראלית שלהן חרף דימויין הספרותי הנחות: ואכן קובץ דברי פועלות הוא קורפוס מייצג של כתיבה נשית, שרובה ככולה טקסטים סיפוריים אישיים: כך המכתבים למיניהם ("בחליי", בחתימת ח"ו, "אגרות פסיה אברמזון", תרע"ו-תרפ"ב); כך שירי ההספד ורשימות האבל לזכרן של חברות שהלכו לעולמן בלא עת ("לדברי שושנה", ר"כ [רחל כצנלסון]; "לזכר פסיה אברמזון", יעל גורדון³⁷); וכך "הרשימה" – סוגה נוספת שבהיקפה הקצר ובפתיחותה לקשת רחבה וגמישה של צורות ביטוי, חיזקה את האישה לכתוב ולהטעין בה תכנים שונים ומגוונים.³⁸

בדברי פועלות התוודענו אל "הרשימה" כביטוי הגותי נועז וחתרני ברשימותיה הפיוטיות של שושנה בוגן.³⁹ עם זאת נראה שרוב יוצרות הקיבוץ לעתיד לבוא (משוררות, סופרות, מחזאיות, פובליציסטיות) החלו את פרסומן, בשנות העשרים והשלושים, בכתיבת סוגה זו.⁴⁰ כך מרים זינגר, גיטל מישקובסקי, אמה לויז, רבקה גורפיין ואחרות,

(28) אמה

לבנה, אהרון ציזלינג, שהרחיקו בשנים אלה "את דחף היצירה לטובת המעשה". ש' קשת, שם, עמ' 41.

- 36 ש' קשת, שם, עמ' 65.
- 37 דברי פועלות, הערה (14), שם, עמ' 205; עמ' 206-208; כתיבה זו של הספר נשים על ידי נשים, הולכת ומצטיירת כסוגה בפני עצמה, בשל ריבוי תופעתה בכתיבי העת הקיבוציים.
- 38 קשת דנה (בעקבות נ' גרץ) בעיקר ברשימה הפיוטית, סוגה שהגיעה להישגים אסתטיים ניכרים בספרות העברית של סופרי התחייה, ובראש ובראשונה אצל גרשון שופמן. כמו כן היא מפנה אל גילוייו של ז'אנר זה בספרות הרוסית בקרב הסופרים הפופוליסטים של מבשרי המהפכה (שנות השישים והשבעים של המאה התשע-עשרה), ואשר שם הוא מכונה "סקץ". ש' קשת, הערה (32), שם, עמ' 57.
- 39 "מרשימות שושנה בוגן (מהעזבון), דברי פועלות, שם, הערה (18), עמ' 193-204.
- 40 קשת מוסיפה בנידון, כי להערכתה, הרשימה בשנות העשרים והשלושים, הניחה בסיס לרפרטואר הראשוני של "ריאלמות" (בעקבות א' אבן זוהר, ייצוגים של מציאות תרבותית), הערה (32), שם,

28

אלא שהמזוהה ביותר עם ה"רשימה", ושהפכה אותה לאיכות טקסטואלית ייחודית בכתיבתן של הנשים דאז, הייתה המשוררת פניה ברגשטיין.

ב-1952, שנתיים לאחר פטירתה, יצא לאור מבחר של מאה רשימות מתוך מאגר רשימותיה, מקצתן ראו אור בכתיבי עת שונים ומקצתן נמצאו בעזבונה. מנחם פוזננסקי, שערך את הספר, גם העניק לו את הכותרת רשימות, והציג אותו בזו הלשון: "היא כתבה שירים, והיא כתבה הרבה דברי שירה שלא בצורת שירים. דברי בלטריסטיקה קצרים. אלה האחרונים הם תוכן הספר הזה. נדמה שכתבה... בטבעיות גדולה ובפשטות... היא כאילו דיברה אל הקורא. זה היה לה חבר, קורא אינטימי. קורא זה יהנה מהבהוב החיוך ויסלח לדמעה המתנוצצת... לא ידחה גם את המובע לפעמים... במעורפל. כי יש ועייפה הנפש לכובד ההגות". פוזננסקי שבא לאפיין את "הרשימה" נוסח ברגשטיין, מדגיש כאמור את הדיאלוג ואת האינטימיות, וכן "אותה פשטות... ואותה שאיפה לבהירות" "ואותה דרך ביטוי מיוחדת לה" של "סגנון תם וענוג" ו"בהירות רוח עם תוגת בינה".⁴¹

2. 1930-1940 הן השנים שבהן התגבשה החברה הקיבוצית, ומחבורות נודדים של צעירים וצעירות אידיאליסטים תלושים, הלכה והתארגנה קהילה של אנשי ונשות עבודה שאחזו בקרקע, פיתחו משקים חקלאיים, הסתגלו לאקלים של שמש ושרב, נשאו ונתנו עם עמי הארץ (בשכנות טובה או בתחרות וסכסוכים), טיילו בארץ ולמדו אותה לפני ולפנים, ועם הרחבתו והתפשטותו של המפעל הקיבוצי, היו לגורם מרכזי וחיוני ביישוב כולו (בסוף שנות השלושים היו בארץ 39 קיבוצים)⁴². עם תהליך זה של השתרשות והתייצבות, החלה להישמע הקריאה "להשיב את היצירה" אל הספרות;⁴³ נראה ש"החיים כיצירה" כמו על פי א"ד גורדון, כבר מצאו את ביסוסם המובנה, ובאה העת להתחיל ולתת את הדעת גם על ה"חיים כספרות", כפי שכותבת יוכבד בת רחל (1943): "בתקופת הנחת היסודות לבניין חיינו, בראשית התרקמות התאים החברתיים, לא הייתה... שאלת פיתוח סגולותיו וכשרונותיו של האמן בתוכנו, אקטואלית ביותר", "אולם במידה שחיינו הפכו להיות צורת חיים קבועה, מושרשת בקרקע, בעבודה, ביצירת תרבות, במידה שחברתנו גדלה ומתפתחת ואנו מתחילים למנות אלפים, תעלה שאלה זו על הפרק, והיא צריכה לעלות... עכשיו".⁴⁴ ואכן הדיונים בטיבה של הכתיבה

עמ' 65.

41 מ' פוזננסקי (עורך), "על הספר", רשימות, תל אביב, 1952, עמ' 6-8; פוזננסקי מציין כי מידר את הרשימות על פי ה"כונה לתת תמונה מלאה מכתבי הפרוזה שלה לתכניהם ולסגנוניהם השונים". לפיכך עיקר הספר הוא ציורים בלטריסטיים (במדורים כמו: בבית, ימים קשים, ילדים), ובצדם - דברי הגות (פרקי התבוננות, בחולי, גבת) אקטואליה (לשאלות חיינו, החלוצי) וביקורת (ספרים). שם, עמ' 7.

42 בסוף שנת 1947 היה מספר הקיבוצים בארץ - 145. שם, עמ' 67.

43 כדבריו של שלמה צמח במאמרו "הספרות וחליפותיה", הפועל הצעיר, חוברת י"ט, 29 במארס, 1926, עמ' 7.

44 יוכבד בת רחל, "על האמן בתוכנו", מבפנים, ינואר, 1943, עמ' 128.

הקיבוצית עסקו בשנים אלה בהרחבת הסוגות הספרותיות ובניסיון לתת ייצוג מקיף יותר להוויה המקומית המסוימת כל כך – על גילוייה, דמויותיה, הלכי רוחה ומעשיה, הוויה שיהיה בה כדי לענות על צרכיו של סופר הקיבוץ כיחיד וכחברה; שהרי ככל שביקשה ספרות הקיבוץ להתפתח גם כביטוי פואטי מורכב וטעון, כן ביקשה לשמש שופר לתפיסות עולמה הציוני-הסוציאליסטי, להטביע את חותמה על הנוער בארץ ובגולה, ולשמש דוגמה ומודל של חיי עבודה ושל "דת עבודה" בעיצוב החיים הארץ-ישראליים באשר הם.

מכאן מצטייר תפקידו של הסופר – לא רק ככותב ומספר הקיבוץ אלא גם כמחנך ומעצב הדור באמצעות הקיבוץ; וכדבריה של בת רחל: על האמן להנחיל את "מציאותנו אנו" ואת ה"דמות לחיינו", גם אם יש לחצוב "את הביטוי – ישר מסלעי החיים... הבלתי מסותתים". בת רחל מתארת את מאבקיו של סופר הקיבוץ לנסות ולייצר מתוך חומרי הגלם הקשים של המציאות המתהווה יצירה בלטרסטיית שתלמד ותמחיש את הנראטיב המהפכני המחולל כאן את הארץ-ישראליות החדשה (כגוף וכנפש). כך גם אמה לוין. זו דווקא מחייבת קשיים אלה ורואה במאבקיו ובטלטלותיו של האמן כוח יצירתי רב עוצמה; כוח שמצד אחד חותר תחת הקולקטיב לקדם את "האובייקטיבי לסובייקטיבי", ומצד שני, מעצים את הכישרון לחיות את היחד הקולקטיבי כ"כישרון לחולין" וב"אפרוריות שמצטרפת בסיכומה לדרך אידיאית" של חזון ושליחות.⁴⁵

כפי שראינו לעיל, קולן של כותבות וסופרות הקיבוץ בולט במעורבותו ובאיכפתיות שלו בוויכוחים על מקומו של היוצר בקיבוץ, תפקידו, תנאיו, סיועו ועידודו. כך בשנות השלושים וכך מאוחר יותר בהיותן עורכות כתבי עת וחברות בוועדות הסופרים (קראו למשל את דעותיהן של גיטל מישקובסקי, אמה לוין, שולמית בת דורי, יוכבד בת רחל, מרים זינגר). עם זאת, נראה שאין שומעים את דעותיהן בפולמוסים האידיאולוגיים הקריטיים שזעזעו את החברה הקיבוצית, פילגו אותה לזרמים ולמחנות והציבו תמונה שונה ואחרת של המערך הקיבוצי לפעילויותיו (כמו הפילוגים בגדוד העבודה [שנות העשרים], בקיבוץ בית אלפא [שנות השלושים], בתנועת הקיבוץ המאוחד [שנות הארבעים]).⁴⁶ כמו כן, הנשים הכותבות לא לקחו חלק אקטיבי בפולמוסים הסוערים שנערכו בשנות השלושים ואילך על מגמותיה ודרכי התחברותה של ספרות הקיבוץ, אם כספרות אוונגרדית אליטיסטית ואם כספרות פופוליסטית מגויסת (כמו התביעה לניתוק גמור מכל זיקה אל העבר היהודי-הגלותי, ועיסוק אך ורק בריאליזציה של הקיבוץ ללא כל התייחסות למקומיות אחרת; או התביעה לפופוליזם ציוני-סוציאליסטי שאמור לדובב כל נפש כסיפור-הווה נטורליסטי מוחצן, ושעניינו התקשרות אל המקום [התארצות" כדברי צמח]).

45 יוכבד בת רחל, שם, עמ' 128-129; אמה לוין, "האמן והקיבוץ", הדים 1 (43), ספטמבר 1954, עמ'

.46

46 ש' קשת, הערה (32), שם, עמ' 114.

יוצא אפוא כי נוכחותו הבלעדית של הגבר הסופר ואיש הרוח בפולמוסים האידיאולוגיים והתרבותיים, וכיניהם גם אלה לגבי הפוליטיקה הפואטית של ספרות הקיבוץ, כמו הבנתה ופיתחה את היצירה הקיבוצית בשנות השלושים כספרות גברית לכל דבר.⁴⁷ עניין זה בולט בעיקר בדיוקנו של הגיבור כדיוקן של האדם הארץ-ישראלי החדש – החלוץ. כלומר, העיסוק ב"אדם חדש" התכוון מגדרית רק ל"גבר חדש", וכל ההסכמות או הפלוגתות,⁴⁸ שנסובו על תארו הטופולוגיים כבורא הבראשית הארץ-ישראלית, כובש השממות ומקים עם וארץ יש מאין – התייחסו רק אליו, ללא כל רמז או זיקה לאפשרות קיומה ופועלה של אישה חלוצה (ראו המטאפוריקה העשירה להמחשת דיוקנו הנערץ של החלוץ כאדם-אל בשיריו של א' שלונסקי).⁴⁹

כאמור, שנות השלושים הן ראשית כתיבתה של הספרות היפה, הבלטריסטית, פרי עטם של סופרי הקיבוץ, אך עם זאת, גם של סופרות הקיבוץ. כך שהשאלה היא: היכן הייתה האישה מצוייה בכל אלה: האישה כגיבורת הספרות הקיבוצית והאישה כיוצרת-ספרות-הנשים-הקיבוצית.

אנג'לה אנגרם (Angela Ingram) עורכת קובץ המאמרים: כתיבת נשים בגלות (Women's Writing in Exile), מבחינה בין "גלות גיאוגרפית" ל"גלות מטאפורית". כלומר, בין גלות ארצית שבה האישה-הסופרת נאלצת לעקור ממולדתה ומביתה, לבין גלות ליטרלית, בה האישה-הסופרת ממשיכה לחיות את מקומה וסביבתה בניכור וזרות, כשהיא כותבת את הגלות מבפנים.⁵⁰ בד בבד מצביעה אנגרם על היבט נוסף וסותר של כתיבה בגלות, שאותו היא מכנה "התרוננות" של גלות, ומציינת שדווקא הגלייתה של הכותבת בארצה מקנה לה טריטוריה יצירתית עצמאית משלה; טריטוריה שבה הכתיבה עצמה הופכת ל"בית", דהיינו שטח מחייה חופשי ומשוחרר אך לה, שממנו היא יכולה לנהל שיג ושיח עם המרכז הספרותי הגברי ההגמוני, ובה בעת לבקר אותו, לחתור תחתיו ולייצר ספרות אלטרנטיבית משלה.

47 מי שהיו מהמובילים בפולמוסים אלה היו עורכי כתבי עת, כמו מ' ברסלבסקי ומ' דורמן (מבפנים). וכן ראו דעותיהם של כותבים כמו, א' וולקני (1930), מ' צוקרמן (1935), י' שמעוני (1937, 1938) ואחרים. שם, עמ' 74-76.

48 הוויכוח בין החלוץ כגיבור אליטיסט יוצר ונאבק בסתירותיו, לבין הגיבור החיובי והמוחצן העשוי לשמש מודל לחיקוי לנוער בארץ ובגולה, ראו למשל דעותיהם: מ' ברסלבסקי: נגד דמות רומנטית סטריאוטיפית של "היהודי החדש", ובעד דמות ריאליסטית שתבטא את המתחים הדרמטיים בנפשו של "החלוץ", ש' קשת, הערה 32, עמ' 75; נ' בנארי: החלוץ כאדם מסובך ופתלתל, שתנאי החיים המייסרים של עבודה ומערכות יחסים קומונאליים מטלטלים אותו להווייה של טירוף, אבל חרף כל זאת האמונה שלו באדם היא כוח ששואב אותו מן התהום לצמיחה ולהגשמה, שם, עמ' 111. א' וולקני: דמות מוחצנת, ללא חשבונות נפש והתבוננות פנימית, דוחקת כל ספק או ניגודים ומדגישה את הדיוקן הקולקטיביסטי של עשייה חלוצית, שם, עמ' 76.

49 ראו הפתיחה לפרק ד' להלן.

50 Angela Ingram, "Introduction: On the Contrary, Outside of It", Women's Writing in Exile, Ed., M. Lynn Broe, A. Ingram, Chapel Hill & London, 1989, 4-7.

נראה שגם הסופרת בקיבוץ בחרה כבר באותן שנים בתהליך זה של "גלותיזציה" מטאפורית בביתה, כיוון שעיון בכתביה ובסיפוריה לסוגותיהם השונות, מלמד על כתיבה עצמאית ומשוחזרת משלה. היא אמנם נמצאת בשולי הספרות הקיבוצית, ולא פעם אינה זוכה לתשומת הלב הראויה ליצירותיה, בפרסום ובביקורת, עם זאת ברצונה היא מנהלת שיג ושיח עם הספרות הגברית, וברצונה היא אינה מחוייבת לה, חופשיה לקבל או לדחות את החלטותיה ואת קביעותיה הפואטיות, כפי שנראה בהמשך. שהרי היא המחליטה על נושאייה, מבניה, סוגותיה וצורות לשונה וסגנונה, ובראש ובראשונה על דיוקנאות הגיבורים והגיבורות המאכלסים את יצירותיה (שלא תמיד עולים בקנה אחד עם "האדם החדש" המוסכם). ואכן, שנות השלושים היא ראשיתה של סיפורת הנשים בקיבוץ – סיפורת אלטרנטיבית, אשר עם כל מעמדה החוץ-טריטוריאלי ויצירותיה המודרות, חולף בה אותו משב רוח "מתרונן" של אחרות.

ובאשר לפרסומיה של ספרות הקיבוץ בשנות השלושים ובראשית הארבעים: דויד מלץ (עין חרוד) ושלמה רייכנשטיין (תל יוסף) ניצבו בראש רשימת היוצרים המבטיחים. בסוף שנות העשרים החל מלץ לפרסם את ראשוני סיפוריו הקצרים (1926-1927) וכך רייכנשטיין (1927).⁵¹ גם אריה טבקאי (גבעת השלושה) החל בפרסום סיפורים קצרים בשנות השלושים, בעוד מלץ ורייכנשטיין כבר פנו לצורות הגדולות של הספרות – הנובלה והרומן.⁵² אלא שבשנות העשרים הופיעה גם שולמית בת דורי (משמר העמק), הראשונה בין כותבות הקיבוץ, שהתחילה עם סיפורים קצרים (1926), עוד הרחיבה את סוגות יצירתה עם כתיבת דרמות (המחזה הראשון שלה המשפט התפרסם ב־1936).⁵³

51 יש לציין את צבי שץ איש העלייה השנייה, שנרצח ב־1921 עם ברנר, שהיה הראשון לכתיבת נובלות מחיי הקבוצה. כתביו ראו אור לאחר מותו: בלא ניב, 1929; בתיה, 1923. סיפוריו של ד' מלץ משנות העשרים והשלושים, קובצו בספר: חתחתים בדרך, סיפורים מחיי הקבוצה, תל אביב, 1947.

52 כאן יש להוסיף גם את הנובלה ימים ולילות לנתן ביסטריצקי (1926). ביסטריצקי לא היה חבר קיבוץ. הוא עלה לארץ (1920) במסגרת "הפועל הצעיר" ושימש מרצה נודד במחנות של "גדוד העבודה". יום אחד הוזמן (כך הוא מספר ב"אחרית דבר" לספרו) להרצות במחנה של חברי "שומריה" (קיבוץ א' של "השומר הצעיר", שעברו בסלילת כביש חיפה-ג'דה). אז עדיין לא הכיר את תנועת "השומר הצעיר", אבל באותו ביקור, התוודע לא רק אל קבוצת הסוללים, אלא אף נתבקש לנסח וללטש את היומן הוידווי הקולקטיבי שהם כתבו (בעקבות חוויותיהם בביתניה-עילית, חוות ניסיונות של יק"א שם עשו כשישה חודשים, 1920). ביסטריצקי ישב ביניהם תקופת-מה, והם היו באים לאוהלו, מביאים מדפיהם וקוראים בהם. עם דפים אלה עזב את המחנה לנצרת, שם התגורר עם אשתו וילדו הקטן, ובמשך קיץ 1922, ערך את יומן העדה שיצא תחת הכותרת "קהילייתנו". לימים פרסם את ספרו ימים ולילות שקיבל את השראתו מיומן העדה, בשלושה נוסחים: 1926, 1940, 1978. נ' ביסטריצקי, "אחרית דבר, לתולדות המיתוס", ימים ולילות, הגדה על מיתוס העדה, 1978, עמ' 306-309.

53 בהקדמה לספרון שבו פורסם המחזה של בת דורי "אנייה סוערה", אנו קוראים: "הוצאת 'מועדים' החלה בפעולותיה בשנת 1936, בזמן שברפרטואר שני התיאטראות בארץ ישראל עוד לא היה מחזה מקורי אחד משל מחבר ארצישראלי... בת דורי נמנית עם קבוצת המחברים הראשונים שמחזותיהם

נשים נוספות שפרסמו בשנות השלושים הן יהודית מנש ואמה לוין. יהודית מנש (עין חרוד),⁵⁴ פרסמה מספר גדול של סיפורים בעשור זה: ורוב סיפוריה, בשנים 34-1935, ראו אור בהעתיד (ורשה),⁵⁵ במוסף לשבתות של עיתון דבר (הסיפור הראשון שלה התפרסם בדבר 1930). גם אמה לוין (משמר העמק), פרסמה בהעתיד (1929), שם ראה אור גם ספר הילדים שלה: אנחנו, מסיפורי הגן (1937).⁵⁶ בארץ פרסמה לוין בכתבי העת של הקיבוצים (הדים, בשער) וכן בדבר ודבר הפועלת. סופרות נוספות שפרסמו בשנים אלה היו חברות קיבוץ שעזבו העירה. ביניהן: רבקה אלפר (גבעת השלושה) שהרומן הראשון שלה פרפורי מהפכה התפרסם בהוצאת מצפה (1930), וסיפוריה הקצרים במאזניים, דבר ואלמנך מצפה. חברת קיבוץ נוספת היא שרה גלונמן (עין חרוד, גבעת השלושה), שעם עוזבה את הקיבוץ פרסמה רומן מחיי פועלים על סף המוות, שמתרחש בקיבוץ ובתל אביב (1936), וכן סיפורים קצרים בדבר, העתיד, במעלה, גליונות, ומאזניים.

3. 1950-1940: שנות הארבעים הן שנות הבשלתה של ספרות הקיבוץ: עם פרסום הרומנים הראשונים אודות הקיבוץ ועם התסיסה הרגשית שבה התקבלו. בשנים אלה החברה הקיבוצית אינה עשויה עוד מקשה אחת: הפילוגים האידיאולוגיים הקשים התגלגלו למשברים תנועתיים ושאלות ספקניות בדבר אופיו של הסוציאליזם הישראלי ובדבר המשך דרכו וזהותו של הקיבוץ מצאו את מקומם גם בספרות הנכתבת. כך הרומן ראשית לשלמה רייכנשטיין (1943) שעסק במאבקים הפוליטיים בין מנהיגים בקיבוץ, כשמנהיגי השמאל הקיצוני (כמו נחום אלקינד) ביקשו להחדיר אליו מודלים קומונאליים סובייטיים; וכך גם הרומן מעגלות לדוד מלץ (1945), שחשף את הפנים הקיבוצי כמערכת של מאבקי כוח המתנכלים זה לזה וחותרים תחתם בקנאה ובתחרות.

ג' שקד במחקריו על "ספרות המולדת" בתקופת היישוב, דן בטיבם הספרותי-החברתי של רומנים אלה, ובין היתר הפנה את תשומת הלב לסערה שקמה בתנועת הפועלים בארץ בעקבות שני רומנים ביקורתיים אלה שהעזו לחשוף מפגמיה וקרעיה של החברה הקיבוצית. הרומן של רייכנשטיין יצא לאור לאחר פטירתו (1942), והתגובות

הוצגו באמצעות "מועדים". "המשפט" נכתב תחת רושם המאורעות שהתחילו ב-1936, והוא מעין "מחזה שלום" המעלה מתוך תפיסה עצמית וצורה דרמטית חדישה, את שאלת שלושת הגורמים בארץ (יהודים, ערבים, בריטים - י"ב). דרך אגב, מחזה זה הוצג רק בחוץ לארץ על ידי להקות יהודיות, כיוון שכאן היה אסור להציגו "מחמת האקטואליות המיוחדת שבו". ובהמשך: "גורל דומה מלווה עד היום גם את המחזה השני של בת דורי "אנייה סוערה". (ללא שם), "הקדמה", בתוך: ש' בת דורי, אנייה סוערה, מרחביה, 1942, עמ' 5-6.

- 54 יהודית מנש הייתה חברת "חבורת העמק", ממייסדות עין חרוד ואשתו הראשונה של דויד מלץ. חיה בקיבוץ 1924-1940, ועזבה עם בעלה השני נחום בן ארי, למושב על יד פתח תקוה.
- 55 העתיד חדל לצאת בסוף 1935. העורך היה מרדכי יצחק אידלמן, והוא פרסם בשתי שפות עברית ויידיש. את הסיפור "הבת" (15.12.1935), הקדישה מנש לסופר גרשון שופמן.
- 56 אמה לוין, לימים תלמי, הייתה גננת במשמר העמק.

הזועמות מצאו את ביטויין רק בעיתונות. ואילו לגבי מלץ: התגובות הזועמות הוטחו כלפיו לא רק במאמרים ראשיים בעיתונות הפועלית והכללית, אלא נדונו גם באספות הקיבוץ ובמועצות הפועלים ואילצו את מלץ לצאת בכתב הגנה ולהסביר את עצמו ואת יצירתו.⁵⁷

בסוף שנות הארבעים יצא לאור רומן נוסף אודות החיים הקומונאליים בארץ, רומן שכתבה אישה. הייתה זו אמה לוין שבלטה מלכתחילה במנהיגותה בתנועת השומר הצעיר, ובמשך שנים אף ערכה את כתב העת של התנועה – הדים. ברומן זה (לעת אוהלים, 1949), התמקדה לוין בחיי ההכשרה הפורמטיביים של קיבוץ בשנות העשרים; כלומר, בקבוצה של צעירים וצעירות חברי גדוד עבודה הנודדים ועמלים בעבודות שונות ומתישות (ייבוש ביצות, סלילת כבישים וכדומה), לקראת גיבושם וארגונם לעלייה על הקרקע. בתקופת בנייה זו, שכולה ציפייה ותהייה, הם מרבים להעלות את השאלות הגדולות והגורליות על מהות הקומונאליות הן כעיקרון חיים רעיוני ומבני, והן כפרקטיקה יום-יומית של מערכות יחסים, למשל, היווצרותם של יחסי הייררכיה וכוח בין יחיד לרבים; אתיקה בין גברים לנשים עם הבנייתן של מערכות מגדר חדשות (זוגיות, משפחה, אימהות); האיום על האינטימיות והעצמיות של ה'יחיד' עם חיי יחד אינטנסיביים אך פתוחים וכדומה. ואכן נראה שמפרספקטיבה של שלושים שנה ויותר, לוין חוזרת לבדוק את הבעייתיות, הבלתי אפשרית אבל המרתקת כל כך, העומדת בתשתית מורכבותה של חברה אידיאליסטית זו, שעם השנים רק מסתעפת ביומרותיה וביישומיה (כפי שמעידים על כך הרומנים האקטואליים של רייכנשטיין ומלץ).

והנה, חרף היחשפותן מחדש של שאלות רלוונטיות ונוקבות אלה, התקבל רומן זה בקול ענות חלושה. כמה מבקרים אמנם דנו בו והעלו את רשמיהם (דניאל בן נחום, ישורון קשת, רחל כצנלסון),⁵⁸ אך הכול בדרך עניינית כמו היו פרקים היסטוריים מראשית הקיבוץ. כמו כן יש לציין כי רומן-קיבוץ ראשון זה, פרי עטה של אישה חברה, לא הודגש כלל כפרסום חדשני ופורץ דרך בקרב הקהילה הקיבוצית. העדר כל הדגשה זו הוביל כנראה להשכחתו של הרומן ברבים, ובעיקר מספרי העיון והמחקר. כך למשל, בסדרת מחקריו של גרשון שקד אודות "ספרות המולדת" בתקופת היישוב, רומן זה לא נזכר כלל וממילא לא נדון בסקירה על ספרות הקיבוץ של רייכנשטיין

57 ג' שקד, הספרות העברית 1880-1980, כרך ב', עמ' 291-293, עמ' 410-411. לפי ש' קשת: בקיבוצי השומר הצעיר נערכו משפטים ספרותיים על הספר והיו קיבוצים שאסרו לקראו. עם זאת, הספר עורר עניין כה רב, עד כי נחטף ואול מייד מהשוק. ש' קשת, (הערה 32) שם, עמ' 212-214. וראו מחקר מקיף שיצא לאחרונה הנידון: מ' זעירא, עף בכנפיים שבורות, סיפור חייו ויצירתו של דויד מלץ, תל אביב, 2011.

58 ד' בן נחום, "לעת אוהלים", הדים, חוברת 1, יוני 1950, עמ' 44-46; ישורון קשת, "לעת אוהלים", הפועל הצעיר, גיליון 15, 10 בינואר 1950, עמ' 15-16; רחל כצנלסון, "לעת אוהלים", דבר הפועלת, חוברת 1, 6 בפברואר 1950, עמ' 21-22.

ומלץ. כלומר, לפי ההיסטוריוגרפיה של ג' שקד (הספרות העברית 1880-1980), ספרה של אמה לויין לעת אוהלים – לא נכתב ולא פורסם⁵⁹.

לעת אוהלים אינו הרומן הראשון שכתבה אמה לויין. בשנות הארבעים היא הקדימה ופרסמה שני רומנים נוספים. האחד בין גבולות (1944), והשני תיל על הדנייסטר (1945).⁶⁰ שני רומנים אלה אינם עוסקים בקיבוץ ולא בהתיישבות הקיבוצית לתקופותיה, כפי שדרשו חד-משמעית הוגיה ומוביליה של ההנהגה הספרותית. לויין, האישה והסופרת, מרשה לעצמה לעסוק בנושאים המועדפים עליה גם אם אינם מוסכמים על ידי הדוקטרינה הפואטית המחייבת. אמנם מושאי הרומנים הם חברי השומר הצעיר במזרח אירופה ערב מלחמת העולם השנייה, אבל בראשית שנות הארבעים, שבהם כתבה את הרומנים האלה, סיפורי התנועה בחוץ לארץ לא עוררו עניין מיוחד, גם לא המלחמה, שהדים מוקדמים של שואה יהודית מתקרבת לא חלחלו עדיין אל תודעת היישוב העברי בארץ. ובכל זאת בחרה לויין להקדיש מזמנה ומכתיבתה לנושאים "שוליים" ולא מקובלים אלה (משוחררת ב"גלות המטאפורית" שלה). ואכן, רומנים אלה התחברו כהטענה משולבת של פיקציה ודוקומנטציה, כאשר על סמך מידע ראשוני רב של עדויות, מסמכים ומכתבים, בנתה לויין רשת עלילתית דרמטית ומזעזעת⁶¹ הפורשת סאגה של דמויות, שמתעקשות בתנאים לא אנושיים (רדיפת יהודים, מחנות כפייה, בילוש אחר מחתרות ציוניות ועינויים בכתי סוהר) להתמיד בארגון ובקישור בין קני השומר הצעיר בפולין וברומניה, בכמיהתן הבלתי נלאית למימוש החלום הארץ-ישראלי.

עם זאת, תמוה לציין כי אמה לויין לא החשיבה יצירות ספרותיות אלה כעשייה בלטרסטיט, אלא הציגה אותן כעשייה תיעודית בלבד. בפתיחה לבין גבולות, היא מפנה את תשומת הלב להיבטים האותנטיים של העלילות ולא דווקא לעיבוד הספרותי שלהן, ומתארת את הרומן כ"חומר מכונס" ש"נכתב... על יסוד עדויות שבעל פה ובכתב". כך גם לגבי תיל על הדנייסטר, שם היא מקדימה ואומרת כי "הספר הזה [נכתב] על יסוד עדויות רבות ממקור ראשון... תוך מגע קרוב עם מוסדות התנועה שקיימו כל השנים, בצורות שונות, את הקשר עם גולת אירופה"⁶². ואם לא די בכך עמדה הסברתית זו חוזרת בשלישית, והפעם שנים מאוחר יותר, כאשר לויין מבטלת

59 כאן יש להוסיף, כי כל קורפוס יצירתה של אמה לויין, על סיפוריה וספריה לא מצויין שם; וראו מאמרי בנידון: י' ברלוביץ, "אחרית דבר: סיפורת מ'יבשת אבודה", שאני אדמה ואדם, סיפורי נשים עד קום המדינה, תל אביב, 2003, עמ' 342-343, 347-348.

60 א' לויין, בין גבולות, מרחביה, 1944; כנ"ל, תיל על הדנייסטר, מרחביה, 1945. אמה לויין חותמת בשם זה על שני ספריה הראשונים, על הספר השלישי, לעת אוהלים, היא חותמת אמה לויין-תלמי. כאן נשתמש רק ב'אמה לויין'.

61 לויין משתמשת בתחבולות פואטיות בעיקר מתחום הדרמה, כדי להמחיש את האירועים כמעמדים תיאטראליים, ובדיאלוגים המריצים ברהיטות את העלילות קדימה. גם את סוגת המכתבים היא מפתחת כאן כמעין מונולוגים דרמטיים, ולא בכדי נקרא בין גבולות כרומן מכתבים.

62 א' לויין, בין גבולות, שם עמ' 8; כנ"ל, תיל על הדנייסטר, שם, עמ' 5.

את עצמה כנובליסטית ברומן לעת אוהלים ומציגה את עצמה שוב כמתעדת. וכך היא מסבירה לשולה קשת בראיון שערכה עמה: "חייתי את הסיפורים שסיפרו לי החברים. אני הייתי בין היחידים שידעו עברית ולכן עלי הוטלה המשימה. לא קראתי לספר 'רומן' אלא 'פרקי קיבוץ'. זהו תיעוד. רציתי שידעו איך זה התחיל".⁶³ השאלה היא: מדוע לזין מציגה עצמה כלא סופרת? הלוא בשיח על ספרות הקיבוץ נתבע הסופר נחרצות לפעילות של איסוף וכינוס. כלומר, כדי לשמר ולייחד את הרוח הקיבוצית ואת אופייה הסוציאליסטי באמצעות הכתיבה הספרותית, היה על החבר-הסופר לאסוף חומרים אותנטיים, ולו גם מתוך שגרת היום-יום (כמו גביית עדויות מפי חברים או כינוס תעודות ומכתבים מהמאגר הארכיוני המצטבר) כדי שיהיו לו חומרי גלם פוטנציאליים לעיבודם הבלטריסטי לימים יבואו. (ראו למשל מ' צוקרמן).⁶⁴

ואכן בדרך זו של איסוף ועיבוד נהגה גם לזין ביצירותיה, וכמוה שלמה רייכנשטיין, שהרומן שלו ראשית התבסס על נאומיהם של נ' אלקינר, י' טבנקין וש' לביא בפרשת הקרע הפוליטי בעין חרוד,⁶⁵ או הזוג אלכסנדר ויונת סנד שספרם אדמה ללא צל (1951) נכתב ככרוניקה מוזמנת לתיעוד הקמתו של קיבוץ רכיבים ותולדותיו במלחמת השחרור. אלא שלמה רייכנשטיין ואלכסנדר ויונת סנד ראו את עצמם סופרים ונובליסטים כבר ביצירותיהם הראשונות, ואילו אמה לזין הציגה את עצמה כמתעדת. לפיכך, לא בכדי גם ספריהם נקראו ונדונו כרומנים לעת אוהלים – כפרקי קיבוץ. /השאלה היא באיזו מידה יש כאן עניין של הנמכה עצמית מוטת מגדר של אישה כותבת, בעוד בתחומי עשייתה האחרים בחברה הקיבוצית נתפסה כדמות מובילה בהנהגתה ובהשפעתה?

ג. נשים מנהיגות ספרות: המילכוד הפואטי

כדי לענות על שאלה זו עלינו להתחקות אחר השיח שמנהלת אמה לזין עם קהילת הנשים-הכותבות שהלכה והתגבשה עם פיתוחו של ירחון הנשים דבר הפועלת ועם העורכת שלו רחל כצנלסון; בשיח זה יש כדי להבהיר לא רק את תפיסת העצמי של לזין כאישה-כותבת אלא גם של רוב הכותבות שהשתתפו בעיתון נשים יחיד זה במגזר של ארץ-ישראל העובדת.

כאמור, לזין הירבתה לכתוב בפרסומים השונים של התנועה הקיבוצית רשימות,

63 ש' קשת, (הערה 27), שם, עמ' 92.
 64 כנ"ל, שם, עמ' 74. השימוש בחומרים אותנטיים גררו אותה להתקבלות מטעה של קוראים, שפירשו רומנים אלה על טהרת התיעוד ואפילו לא כ-faction (הטענה של fact ב-fiction).
 65 רייכנשטיין שילב ברומן שלו פרקים מסאיים-אידיאולוגיים שהיוו מעין ביטוי לנאומיהם האותנטיים של המנהיגים שהוזכרו לעיל. מכאן תיאורו של שקד את כתיבתו כהיסטוריון המבקש להביא דברים כהווייתם, בין שהם הולמים את התבנית הספרותית ובין שאינם הולמים אותה". ג' שקד, (הערה 64), שם, עמ' 292.

סיפורים ומאמרים בנושאי קיבוץ, ואף שימשה עורכת כתב העת הדים. בדבר הפועלת היא הופיעה במדור "מפי הטף" (שיחות ילדים בקיבוץ),⁶⁶ וכן ברשימות בנושאי תרבות, חגים וכדומה.⁶⁷ עם זאת, לויין לא פירסמה את סיפוריה מעל במה זו בשל המדיניות ה"ספרותית" העקרונית שהנהיגה רחל כצנלסון. כאמור, כצנלסון ייעדה את העיתון שבעריכתה לדובב את האישה הפועלת באשר היא, ולתת ביטוי וניב להלכי הרוח של ציבור אנונימי ואילם זה. וההיענות אכן הייתה מפתיעה. בדיון בישיבת מזכירות ועד הפועל של ההסתדרות (1937) לגבי המשך פרסום הירחון, דיווחה מזכירת תנועת הפועלות, בבה אידלסון, על 150 מכתבים, רשימות, וידויים וזיכרונות, שהציפו את המערכת בשנתיים הראשונות (34-1936) ולפיכך שקלה מועצת הפועלות (ב-1939) להוציא לאור פרסום נוסף לפועלות עירוניות כי "תחומי דבר הפועלת צרים מהכיל את כל שנשלח לעיתון".⁶⁸ לפי ליליה בסביץ, שהייתה יד ימינה של כצנלסון, החברות שלחו את מכתביהן ללא שם או רק בשמן הפרטי, "ולא מקרה הוא" שהמכתבים שהתפרסמו בעמודים האחרונים היו לחומר קריאה פופולארי, ונקראו ראשונים.⁶⁹ חרף הצלחה זו, המשיכה כצנלסון לסרב לכל יצירה "פואטית" של פועלות שביקשו לשלוח ידן בעט סופרים בטענה כי "לא יצרנו את דבר הפועלת כדי שתהיה עוד במה ספרותית אחת. יצרנוהו בשביל ענייני החיים" (1944), ובתום שבע שנים להוצאת העיתון, חזרה וציינה בסיפוק כי בין מאות החברות שכתבו ופרסמו, היו רק "סופרות מעטות" (1941).⁷⁰ מעניין לציין כי כל חברות המערכת, שאותן בחרה מבין חברות ההתיישבות העובדת, לא השיגו או ערערו על מדיניות קשוחה זו.⁷¹ להפך. הן החרו-החזיקו אחריה בנאמנות,

- 66 אמה הייתה כאמור גננת ומורה במשך שנים. ופרט לאנחנו ילדי הגן, 1943 (או פורים באלול), פרסמה סיפורי ילדים במשמר לילדים.
- 67 ראו למשל מאמרה: "על סגנון חיינו: החג, תלבושת, חדר האוכל ושיחה", דבר הפועלת, מס' 1, 5 באפריל, 1936, עמ' 17-20.
- 68 דבר הפועלת יצא לאור בארבע שנותיו הראשונות - פעם בחודש כמוסף של עיתון דבר, כלומר 12 מוספים בשנה, ובכל מוסף 8 עמודים. תמר שכטר, רחל כצנלסון שור, מונוגרפיה של מהפכנות תרבותית, רמת גן, 2004, עמ' 311.
- 69 ל' בסביץ, "שנה עם דבר הפועלת: הפועלת וביטויה", דבר הפועלת, שנה ב', מס' 1, 31 במארס, 1935, עמ' 27.
- 70 שנים לאחר מכן, כאשר חלחלו לעיתון כותבות מקצועיות (עיתונאיות וסופרות), התלוננה כצנלסון על ריבויין, כשהיא מתרפקת על הכתיבה הגולמית והלא מהוקצעת של החברות דאז, בהדגישה שוב ושוב בפני רבקה גורפיין (1964), כי רק "על ביטוי החברות" תפתח תנועתנו" כיוון שבכתיבתן אצור "המראה הנכון של החיים", "איזה דבר מיוחד". ראו: ת' שכטר, הערה (72) עמ' 304, 311, 312.
- 71 לפי ת' שכטר, כצנלסון בחרה את חברות המערכת, תוך התייעצות עם ידידות קרובות כמו בבה אידלסון, והקפידה לייצג במערכת העיתון את הזרמים השונים ב"תנועת העבודה". שלוש חברות המערכת שהתמידו בתפקידן עשרות שנים והטביעו את חותמן כמנהיגות התרבות והספרות של המגזר הנשי הפועלי, היו: דבורה דיין מנהלל, ליליה בסביץ מעין חרוד ורבקה גורפיין מעין שמר. לימים, החליפה י' בת רחל מעין חרוד את ל' בסביץ בימי שליחותה לחו"ל, ורבקה גובר מתנועת

מגזר הנשי הפועלי, רחל כצנלסון שור, מונוגרפיה של מהפכנות תרבותית, רמת גן, 2004, עמ' 311, 312.

עודרו וסייעו. כך למשל ליליה בסביץ, שפנתה מעל דפי העיתון לכוון ולהדריך את החברות לכתוב, בציינה "הייתי רוצה...לא נהיה כפותים למקובל...את האישה הולמת צורת כתיבה אחרת, אישית. לא מאמר, כי אם 'רשימה', 'מכתב', 'זכרונות'" לכן "תכתוב כל אחת על עצמה: אני – בעבודה, אני – בחיי הציבור, אני – משפחה, אני – אִם"; כלומר, בסביץ אכן עודדה ודירבנה חברות לכתוב, אבל עם כל הרצון הטוב, הגבילה וניווטה לכתיבה סטריאוטיפית נשית, נוסח "רק על עצמי לספר ידעתי".⁷²

הדרכה דוגמטית זו אומרת דרשני. אמנם מדיניותן העקבית לפרסם אך ורק "כתיבה אישית" העצימה את "ספרות העבודה" ב"קולן" וב"ניבן" של הרבות-השותקות, אבל בדיעבד בלמה כל פוטנציאל נשי ספרותי וממילא עיכבו את התפתחותה של ספרות הנשים הארץ-ישראלית כספרות קאנונית (וראו הסופרת פנינה כספי, שחלמה על עתידה כפועלת-סופרת, אבל כשפנתה לדבר הפועלת (1936) שהייתה אז אחת הבמות היחידות עבור אישה-כותבת, שלחה אותה כצנלסון מעל פניה, והציעה שמוטב שתחפש עבודה בבית חרושת).⁷³

ואכן כל הסוקר את מדורי הספרות בדבר הפועלת מיום היווסדו של העיתון ועד קום המדינה, ייווכח לדעת כי כצנלסון העדיפה לידע את קהל הקוראות שלה על אודות הספרות מאשר את יצירות הספרות עצמה. כך ניתן לקרוא מידי חודש (ואחר כך מידי שבוע) אזכור של ספרים חדשים, ביקורות עליהם ואף מסות קצרות על יצירות מובילות בספרות הארץ-ישראלית (כמו של דבורה בארון, רחל בלובשטיין, לאה גולדברג ואחרות).⁷⁴ מאידך אם מצויים בכל זאת קטעי פרוזה ושירה, היו אלה פרי עטם של יוצרים ויוצרות בעלי שם (אלישבע ביחובסקי, יוכבד בת מרים, דויד שמעונוביץ, גרשון שופמן), ואילו כל אותן רשימות נבחרות עם גרעין סיפורי על הכאן והעכשיו, ואיזו נגיעה פיוטית אימפרסיוניסטית, נשללו גם הן כ"ספרות" בטענה, כי "מדור הרשימות שבדבר הפועלת איננו ספרות", שהרי "מה רב הפחד מפני המדור הזה, פחד מפני "הפרטנסייה לספרות". במילים אחרות, נראה שגם מאחורי רשימות אלה התנהלה עבודה קפדנית של בירור ומיון, כאשר נקודת המוצא במיון הייתה אותה חשדנות מפני יומרה או גבהות לב של חברה, לנסות ולכתוב ספרות יפה (וראו

המושבים הצטרפה – עם פטירתה של דבורה דיין.

72 ליליה בסביץ, הערה (73), שם; ההדגשות שלי.

73 נ' גוטקינד, "סופרת מתגלה מתהום הנשייה", הצופה, 12 בינואר, 1996, עמ' 6; כך גם לגבי המשוררת זלדה שניאורסון, שעבדה אז כמורה: כצנלסון הקציבה לה טור חודשי – "מרשימות מורה", ראו למשל "ילדות", דבר הפועלת, מס' 8, 21 בנובמבר, 1938, עמ' 220-222. אבל הציעה לה לפרסם את שיריה בבמות אחרות. ת' שכטר, הערה (74) עמ' 316.

74 ראו: ר' כצנלסון, "עם הספר 'קטנות' לד' בארון", דבר הפועלת, מס' 3, 17 במאי, 1934; ר' גורפייין, "בררכי ניכר' לרחל פייגנברג", שם, מס' 4, 30 ביוני, 1938; תמר דולוז'נסקי, "הליריקה של לאה גולדברג", מס' 11-12, 14 בפברואר, 1939.

רשימות נבחרות של חברות קיבוץ כמו: לאה, גבעת חיים; ישע, גבעת ברנר; מרים זינגר, דגניה א'.⁷⁵

כאמור, כצנלסון חתרה לדמוקרטיזציה של כתיבת נשים, ובכך הלכה בד בבד עם "משנותיהם הספרותיות" של א"ד גורדון וברל כצנלסון שדיברו על "ספרות העבודה" כעל יצירה של כל פועל. עם זאת, שלא כמו א"ד גורדון וברל שעודדו גם קאנון ספרותי, המשיכה רחל כצנלסון לייצר מהלכים ספרותיים לא קאנוניים להרחבתה של "ספרות העבודה". כלומר, פרט למגמה לתעד את דיוקנה הקולקטיבי של "האישה העובדת" (באמצעות הכתבים האישיים של החברות, שהיו לז'אנר שהתקבע והתייחד בעיתון כז'אנר נשי בפני עצמו),⁷⁶ ייעדה כצנלסון את האישה לכתוב ולתעד גם את ענייני הציבור-הפועלי באשר הוא, וכבר בגיליון הראשון היא הבהירה זאת: "השאלות שהן מרכזיות בחיי הציבור כולו... הַחֲבֵרָה חיה אותן ביתר עומק... ובטפלה בהן היא מוכרחה להבליט... ולהוסיף לחיי המחשבה של התנועה כולה".⁷⁷ ואכן בפגישותיה עם נשים בעלות "יתר עומק" וכמיהה לכתוב ספרות, הציעה להן כצנלסון מעזרתה, אם יצרפו את כישוריהן ומיומנותן לתיעוד המפעל הפועלי בארץ-ישראל – כרעיון, כהיסטוריה וכזיכרון. כך קרה עם הסופרת הצעירה רבקה אלפר. הרומן פרפורי מהפכה שפרסמה ב-1930 היה מהרומנים הראשונים שפרסמו נשים בארץ, ולפי הביוגרף שלה, זכתה להדים חיוביים ואף החלו להתעניין ולהזמינה לכתוב סיפורים לכתבי עת שונים. אלא שאלפר התקשתה להכריע בין חיי פועלת לבין "קדחת הכתיבה", ובדרכה להוראה הוביל אותה המקרה לשמש מזכירה חלקית בדבר הפועלת.⁷⁸ שם ביקשו ממנה כצנלסון ורחל ינאית לנתב את כתיבתה לתיעוד נשים במשקי פועלות, חוות לימוד וקיבוצים (בכל נפשנו, 1944; בנות בנר, 1946), וכאשר כמהה לכתובה יצירתית משלה, עודדה אותה כצנלסון לכתוב רומנים תיעודיים וביוגרפיים מההיסטוריה היישובית בארץ-ישראל, כמו המתנחלים בהר (1944), ותולדות משפחה אחת (1956).⁷⁹ כך קרה גם עם

75 ראו למשל: לאה, גבעת חיים, "בכרם", שם, מס' 5, 25 באוגוסט, 1935; ישע, גבעת ברנר, "מוזכרת לפועלת קטנה", שם, שנה ד', מס' 9, 12 בדצמבר 1937; מרים זינגר, דגניה א', "צללים", שם, מס' 2, 3 במאי 1939.

76 א"ד גורדון, "הסופרים והעובדים (לרגל התייסדות אגודת הסופרים, 1921)". הערה 3, שם: "דברי ברל כצנלסון באסיפת פועלים בענייני עם עובד", ברל כצנלסון – ארכיון, מכללת בית ברל; ז'אנר זה מאפיין את קבצי הנשים-הפועלות שיצאו לאור בספרים: כך דברי פועלות וחברות בקיבוץ וכך גם בית במושב ובנות חיל, כפי שמציינת ת' שכטר; הערה (72), שם, עמ' 269.

77 ר' כצנלסון, דברי-הפועלת, הערה (28), שם.

78 אריה חצרוני, כאש עצורה, תל אביב, 1978, עמ' 55-56. ואילו לפי ת' שכטר, אלפר לא המשיכה בכתיבה בלטרסטיית בשל ביקורות לא מחמיאות (פרי עטם של גברים) שעלבו בה. ת' שכטר, הערה 72, שם, עמ' 306.

79 המתנחלים בהר הוא רומן הפורש את קורותיה של משפחת כהן, ובראשה אם המשפחה לאה, שהתיישבו בתקופת העלייה הראשונה על אדמות מוצא והקימו את המושבה; קורות משפחה אחת. הוא סיפור חייה של רחל דנין, ילידת ירושלים שהלכה אחר בעלה ליפו בראשית המאה ה-20.

ברכה חבס, שבמסגרת עבודתה בדבר וכדבר הפועלת פרסמה כחמישים ספרי תיעוד, אבל אף לא "ספר אחד שאותו רצתה לכתוב... ספר חלומותיה", ספרה לה יהודית הנדל בשבעה לפטירתה, "אפילו לא התחילה".⁸⁰

התמיכה שהעניקה כצנלסון לסופרות המתערות הניבה עם השנים מאגר מרשים של הנראטיב הפועלי שרשם, כבר מראשיתו, את התפתחותה של "ארץ-ישראל העובדת" (על מוסדותיה, מנהיגיה, מפעליה והישגיה) אך בה בעת כמו הציב ואישר את תפקודן לא כ"יוצרות", אלא כ"משמרות" המפעל החלוצי הגברי (וראו סימון דה-בובואר על ההבדלים באופיו הטרנסצדנטי והאימננטי של התפקוד המגדרי,⁸¹ שהרי בעוד הגבר הוא "יוצר" ומחדש, האישה היא מתמידה ו"משמרת" אותו אם כרחם-יולדת הממשיכה את זרעו, ואם כמתחזקת את יצירתו לנכס אותה כשלה.

דרך אגב, דיוניה של דה-בובואר אודות האישה "שאינה יוצרת שום דבר חדש" מייצגים ממילא את עמדותיה הדיאלקטיות לגבי האישה ומוגבלויותיה כיצור חופשי ויצירתי בין טבע / תרבות גוף / שכל (בתוך כך כיוצרת ספרות);⁸² דיאלקטיות זו חושפת גם את הבעייתיות בהתנהלותה של כצנלסון כמנהיגות לוחמת הנאבקת קשות וללא לאות לקידום מעמדה וזכויותיה של החברה בתנועת העבודה,⁸³ ובה בעת הסתייגות מהפוטנציאל של האישה-היוצרת כטבע, גוף וארוס ליצור ספרות קאנונית,⁸⁴ כשהיא

הקימה משפחה והייתה מראשונות תל אביב.

80 בין ספריה התיעודיים של ברכה חבס ראו: הגודרים בצפון, 1938; חומה ומגדל, 1939; ספר עליית הנוער, 1941; ספר העלייה השנייה, 1947; דוד בן גוריון ודורו, 1953, ועוד; באזכרה זו סיפרה הנדל כיצד התייעצה איתה חבס אם לקחת על עצמה לעבוד על ספר תיעודי חדש שביקשו ממנה – ספר כנרת. הנדל הציעה לה להניח הצעה זו ולהתפנות סוף-סוף לכתוב יצירת ספרות. חבס הסכימה, אבל "החובה גברה על התשוקה", וכאמור, חלום הרומן לא יצא אל הפועל. י' הנדל: "ברכה שלי (מתוך דברים באזכרה ביום השבעה)", דבר הפועלת, מס' 8, 14 באוגוסט 1968, עמ' 275.

81 ס' דה-בובואר, המין השני, כרך א' העובדות והמיתוסים, מצרפתית ש' פרמינגר, תל אביב 2001, עמ' 96-97.

82 דה-בובואר טענה בעקבות גו"פ הגל (הפנומנולוגיה של הרוח) וז"פ סרט (האקזיסטנציאליזם) שהנשים הורחקו מהפוליטיקה, היצירה והטרנסצדננטיות כיוון שלא העזו לסכן את קיומן הגופני. כלומר, הגוף הנשי המייצג את "הטבע", הוא המקור העיקרי לאי חרותן, ואילו הגבר המייצג את "התרבות" ומתעלה מעל "הטבע" הוא סובייקט חופשי ויצירתי. לכן על נשים לחקות את הגבריות כאידיאל, לקבל את הערכים הגבריים, לעבוד באותם תנאים כגבר, ולהכריז על עצמן כשווה לו. ז'נ'ה ברונר, "קולה של אמא, או דיאלקטיקות של תודעה עצמית, זמנים, חוברת 46-47, חורף 1993, עמ' 6-7.

83 ת' שכטר מתארת את כצנלסון כמחוללת המהפכה התרבותית החינוכית במגזר הנשים של "ארץ-ישראל העובדת", ויוצרת את הטיפוס המיוחד של הפועלת העבריינה. ת' שכטר, הערה (69), עמ' 132-254.

84 ד' מירון המייצג את כצנלסון כמסאית מבריקה, המפליאה בכתיבה ידענית ואנאליטית בחקר הספרות וביקורתה, מתאר אותה בעקבות יומניה, כסופרת מתוסכלת, כאשר מצד אחד היא כמהה לחיות חיי רוח של דמיון וכתיבה יצירתית, ומצד שני מאלצת את עצמה ל"כבוש" את מאווייה

ניצבת ברפיון רוח ובהתבטלות בפני המוסכמות הגבריות בנידון.⁸⁵ וכך היא כותבת בדחייה על שירתה של רחל: "נשי כל כך, מוגבל כל כך, מזעזע עד תהומות נפש – בכל עירומו ובנוראותיו, נוראות הגילוי", מאידך מתלהבת מהאוטוביוגרפיה של אסתר פלדמן: "והנה שלחו לי את הספר כלא ללא סוגר של אסתר פלדמן. לא ניתקתי ממנו עד שגמרתי אותו, וכל זמן קריאתי חשבתי: מה טוב לקרוא ספר שלא-סופרת כתבה... הכל פשוט, כיומן שכותבים אותו במינימום של מילים... והשאר נשאר... והנשאר הזה מזעזע... דווקא מפני שהמילים כל כך מעטות... ספרות של דוקומנטים... אין כמוהם בהשפעה ובקירבה".⁸⁶

גם אמה לויין השתייכה לחבורה הקרובה של הכותבות בדבר הפועלת והשתתפה בו מהגיליון הראשון. עם זאת היא לא נמנתה עם המעגל הראשון של ידידותיה של רחל כצנלסון, נשות העלייה השנייה (מניה שוחט, רחל ינאית, דבורה דיין), אלא למעגל השני של בנות העלייה השלישית (ליליה בסביץ, יוכבד בת רחל, רבקה אלפר), וחברות הקיבוץ הארצי (רבקה גורפיין). חבורת כותבות זו, פעלה וכתבה באקלים רעיוני-תרבותי זה מתוך הסכמה מוחלטת, כשהיא מקדמת את סדר-היום הפוליטי-הנשי נוסח כצנלסון. לפיכך אין ספק שגם לויין ראתה את הישגו המשמעותי של דבר הפועלת בכך ש"גוללנו את חרפת האישה והאלם" (כפי שניסחה זאת לימים ר' גורפיין), ואולי אף הצטרפה להערצה הסוחפת כי "בזכותה של רחל [כצנלסון] הצליחה האישה העבריה לגבש ביטוי" ו"זוהי למעשה הכרוניקה של חיינו".⁸⁷ על כל פנים, לאור שיוכה ופעילותה בסביבה זו, ניתן להבין שמרצון או שלא מרצון קיבלה עליה אמה לויין את הפואטיקה האנטי-קאנונית של כצנלסון לגבי כתיבת נשים, וגם כשהצליחה בכישוריה הספרותיים להעמיד שלושה רומנים – שעוצבו ופותחו מראיונות דוקומנטריים, היא בחרה להמעיט מעצמה כסופרת ולהציג את יצירותיה כתיעוד ולא כספרות יפה.⁸⁸ לא

בטענה כי עבודה ספרותית תנתק אותה מהמציאות ותהווה איום על ערכיה הסוציאליסטיים. ד' מירון, "הלב הכבוש", אימהות מייסדות, אחיות חורגות, תל אביב, 1991, עמ' 262-269.

85 במושב ה-10 של מועצת הפועלות (יוני 1934), ציינה כצנלסון כי נושאים שמעסיקים נשים בכתבתן, נחשבים שוליים בעיני גברים, לכן אין לעסוק בהם ובוודאי לא לפרסמם (דבר הפועלת, חוברת 4, 26 ביוני, 1934).

86 ב-1931, אחרי פטירתה של רחל, שבה וקראה כצנלסון בשיריה, והפעם כתבה: "וכל מילה שלה נשמעה פתאום כאילו הייתה מיומני שלי... הביטוי שאליו ערגתי אני". ההדגשות שלי, ד' מירון, הערה (86), שם, עמ' 268; רחל כצנלסון שזר, אדם כמו שהוא, פרקי יומנים ורשימות (ערכה, מ' הגתי), תל אביב, 1989, עמ' 423.

87 ר' גורפיין, "דברים במסיבה לכבוד עם פעמי הדור בעריכת ר' כצנלסון", בתוך: ת' שכטר, הערה (7), שם, עמ' 311.

88 כאן יש לציין כי שני הרומנים הראשונים של לויין: תיל על הדנייסטר ובין גבולות (1944, 1945), היו בין היצירות הראשונות שהתפרסמו בארץ אודות השואה, ועסקו בה כרומן ריאליסטי. התגובה לשואה בשירה, היה קובץ שיריו של צבי ארד, איש עין שמר, יומן באפר 1946, שנכתב בעקבות מפגשים עם ניצולה בשם רוז'קה קורצ'אק. ש' קשת, הערה (32), שם, עמ' 136.

כן ספרות אחרות שנמנו גם הן עם "ארץ-ישראל העובדת", וכתבו בדבר הפועלת, וביניהן חברות קיבוץ כשולמית בת דורי, רבקה גורפיין, רוחמה חזנוב, יהודית מנש, ואחרות, ספרות אלה, חרף מקורותיהן התיעודיים, לא תפסו את עצמן כמשמרות אלא כיוצרות המחיות בכתיבתן מציאויות, עלילות, ודמויות פיקטיביות משלהן. בפרק הבא נבקש לדון עליהן ובאמצעותן על טיבה וייחודה של ספרות הנשים בקיבוץ כספרות יפה.

ואכן שנות הארבעים ותחילת החמישים היו שנים פוריות לספרות הקיבוץ, לא רק בשל פרסומיהם של סופרים,⁸⁹ אלא גם בשל פרסומיהן של סופרות. הזכרנו את שלושת הרומנים של אמה לוי, אבל בסוף שנות הארבעים וראשית החמישים נכתבו רומנים נוספים של נשים, שראו אור בעשור זה. כך הוא הרומן גדרות של רוחמה חזנוב (עין חרוד), שהתפרסם ב-1950 ועוסק במושבה גדרה דרך עיניה של משפחת מתיישבים למורת סבל; כך נעורים בשמש לרבקה גורפיין (עין שמר) שראה אור ב-1954, ועניינו חברה של נוער עולה בקיבוץ בשנות המלחמה וראשית ההעפלה הלא חוקית; וכך גם רומן ההתבגרות של יהודית מנש (עין חרוד) – נעורים, 1958. כזכור, פרסמה מנש מסוף שנות העשרים ואילך. בשנות הארבעים החלה לכתוב רומן זה, ואף פרסמה פרקים ממנו בכתבי עת שונים. בהקדמה לספר היא מספרת שהספר נכתב לבנה המתבגר (ראשית שנות הארבעים), מתוך רצון לקרב אותו ל"אווירת הנעורים" שלה, ול"מניעים הנפשיים" של בני גילה "לעלייה" לארץ. מנש לא הספיקה לסיים את כתיבתה בשנות הארבעים. בנה נפל במלחמת השחרור בקרב על נבי סמואל, והספר יצא עשר שנים לאחר מכן, והוקדש לו.

בשנות הארבעים המשיכה לפרסם את סיפוריה הקצרים גם הסופרת והמחזאית שולמית בת דורי (שהחלה את כתיבתה בשנות העשרים). שישה סיפורים מהם, כונסו 35 שנה מאוחר יותר בספרה כזאת לא תפרח לעולם. וכך העירה בת דורי בשולי הספר (1980): "נראה היה לי שדווקא תאריך לידתם הרחוק כל כך... מעניקים להם בימינו אלה משום ייעוד מחודש, והוא: להוסיף עדות חיה ובלתי מאופרת בידי הזמן, למה שהיום שייך לעבר, אך אז היה כולו הווה חם ורוטט".⁹⁰

רישום מצאי זה שפורט לעיל (ולו גם חלקי, אך ייצוגי), מורה שחרף הקשיים החברתיים, המגדריים והלשוניים שנתקלה בהם האישה בניסיונותיה לתת ביטוי לעצמה בקיבוץ, בכל זאת קמה קהילת נשים כותבות בתנועה הקיבוצית שהכשירה קרקע פוריה גם ליצירת ספרות מגוונת ועשירה. במילים אחרות, נשים יצרו בקיבוץ "ספרות" כל תקופת היישוב, (מרשימה וסיפור קצר ועד נובלות, רומנים ומחזות), אלא שסופרות

89 על פרסומיהם של רייכנשטיין, מלץ והזוג סנר, יש להוסיף את הרומן הראשון פרי עטו של צבי ארד, ביתו של אדם, תל אביב, 1951.

90 ש' בת דורי, "דף אחורי", כזאת לא תפרח לעולם, תל אביב, 1980, עמ' 146; כאמור, בת דורי שלחה ידה גם בכתיבת מחזות בשנות השלושים והארבעים והייתה בין מייסדי תיאטרון הקיבוץ, 1935; וראו: ר' איתן, התיאטרון של ש' בת דורי 1935-1975, תל אביב, 2004.

אלה, ולא כל שכן יצירותיהן, עוכבו, הודרו והושכחו מהזיכרון הספרותי הציבורי – הן על ידי ההנהגה הספרותית הגברית, והן על ידי ההנהגה הספרותית הנשית כפי שהראינו כאן.⁹¹ לפיכך לא הוזכרו, וממילא לא נדונו, סופרות אלה בהיסטוריוגרפיות של ספרות היישוב (למשל במחקריהם של יוסף קלוזנר, אורינבסקי בן אור, וכאמור, גרשון שקד). גם חוקרי ספרות הקיבוץ לא נפנו לעסוק בהן (בנפרד או כחטיבה סיפורית), אלא רק כתגובות וביקורות עם הוצאת ספר חדש. אמנם ברבות השנים נבדקה ספרות הקיבוץ במסגרת המחקר האקדמי של עבודות לתואר שני ושלישי, אבל גם שם – ללא התייחסות לסופרות הקיבוץ בתקופת היישוב.⁹² רק משנות התשעים החלה להסתמן התעניינות בכתביהן, והיו אלה חוקרים כמו שולה קשת, ראובן קריץ ואורי קריץ שהחלו להסיר את האבק מעל יצירותיהן. קשת פנתה לדון באמה לוין במחקרה על ראשית הרומן הקיבוצי (1995), וראובן קריץ ואורי קריץ חשפו את כתביהן השכוחים של סופרות כמו ר' חזנוב, מ' זינגר וי' מנש, בעבודתם המקיפה (שלושה כרכים) על ספרות הקיבוץ (1997).⁹³

ד. לטיבה של סיפורת הנשים בקיבוץ עד קום המדינה

לספר את הקיבוץ בתקופת היישוב היה, כפי שהבהרנו לעיל, לספר את החוויה החלוצית-הגברית כסיפור לידתו של החלוץ כ"האדם החדש" במעבר מגלות למולדת; כמחולל המהפכה הסוציאליסטית לקראת אוטופיה ציונית; וכבורא העולם היישובי מתוהו ובוהו לגן פורח. חוויה חלוצית זו איכלסה גם את סדרת שיריו של אברהם שלונסקי, איש גדוד העבודה ("גלבוץ", "יזרעאל"), שבה נתפס החלוץ לא רק כאדם אלא גם כאדם אֵל: "פרום חולצה כשערי היכל פתוחים/באצבעות רגלי אלטפה אדמת בוקר/... אשא גופי על כפיים/ומתחת לרעמת אילן עבות/... אשיבנו/ אדם-יהוה". מיתוציה זו של הגבר-החלוץ מתעצמת משיר לשיר: בשיר "עמל" מספר החלוץ-שלונסקי כיצד הארץ מפללת אליו ביצאו לעבודה עם שחר, כמו לאלוהים בורא עולם ("תפילת שחרית כה תפלל קריה נאה אלי בוראה/ובבוראים/בנך אברהם/פייטן סולל בישראל"), ובשיר "יזרעאל", האלוהים בכבודו ובעצמו מפלל ומתרפק עליו, מגמגם את אהבתו אליו

91 ראו מאמרי: י' ברלוביץ, הערה (6), עמ' 331-334.

92 ראו למשל: ד' כנעני, הבתים שהיו: הקיבוץ בסיפורת העברית, 1986; ל' הדומי, ש' שור (עורכים), לספר את הקיבוץ, מחקר וביקורת, 1990; וכן עבודות כמו: ג' גורני, שינוי ערכים בחברה הקיבוצית בסיפור הישראלי, 1970; ש' ציוני, ספרות הקיבוץ בשנות ה-70, 1974; ל' הדומי: השתקפות ספרותית של דפוסי מעורבות: הסיפור הקיבוצי הקצר, 1975.

93 א' קריץ, ר' קריץ (עורכים), סיפורי הקיבוץ, כרך א' 1920-1950; כרך ב' 1950-1975; כרך ג' 1975-1995; תל אביב, 1997; וכן י' ברלוביץ (עורכת), "רבקה אלפר", "אמה לוין", "שרה גלזמן", "רוחמה חזנוב", "יהודית מנש", שאני אדמה ואדם, הערה (61), שם, עמ' 52-79; עמ' 124-141; עמ' 142-169; עמ' 170-184; עמ' 210-221.

מרוב התרגשות ("ומתרפק עלי אלוהי כל העולם ולוחש לי באהבה:/אתה... אתה").⁹⁴ יוצא אפוא שלספר את הקיבוץ בתקופת היישוב זה לספר את החלוץ כגיבור מיתולוגי, מטא-ריאליסטי, וממילא את המציאות הקיבוצית כחוויה חלוצית-מיתית שהגבר הוא הוא שיוצר ומייצר אותה כ"אמנות החיים" וכ"אמנות הסיפור".

נוכחותה הדומיננטית של החוויה החלוצית הגברית בספרות הקיבוץ מחזירה ממילא את השאלה האם אפשר לדבר גם על חוויה חלוצית נשית בספרות הקיבוץ, או שמא הפנימה האישה-הסופרת ביצירותיה את החוויה הגברית והיא רק משעתקת ומספרת אותה מחדש בביטויים משלה? ואולי, גם היא, כפי שמסבירה ההיסטוריונית גרדה לרנר, חיה את חייה בכפילות: לוקחת חלק בתרבות הכללית (הגברית), ובה בעת חווה את תרבותה שלה כאישה.⁹⁵ מכאן, מציעה לנו חוקרת הספרות איליין שוולטר, לקרוא את כתביה של האישה-הסופרת כ"שיח בעל קול כפול".⁹⁶ לפי מודל זה, האישה מספרת את עצמה בשני סיפורים שיש לנוע ביניהם בעת ובעונה אחת: הסיפור "השולט", שבו היא מתחקה אחר הקול הגברי המוסכם, והסיפור "המושתק" החתרני, שדרכו היא מחפשת להנכיח גם את קולה ועולמה שלה.

שיחה כפולה זו כוחה יפה גם בכתביהן של סופרות הקיבוץ, אלא שהמינון בין הסיפור "השולט" לבין הסיפור "המושתק" משתנה מכותבת לכותבת, ומטקסט לטקסט. יש יצירה שבה ה"קול הגברי" שולט יותר ויש שבה ה"קול הנשי" מתגבר. כפי שהראנו לעיל: הדחף להשמיע את קולה של האישה הפעיל יוזמות ברוכות בתנועת העבודה, כמו המאספים של דברי פועלות וחברות בקיבוץ, וכן עיתון הנשים דבר הפועלת. אבל הדחף להשמיע את קולה כאלטרנטיבה, ובעיקר על החוויה הקיבוצית שלה, הפעיל ודירבן אותה לספר את עצמה כאינדיבידואל יוצר, ולו גם במסגרת הקומונאלית של הקבוצה. בדיוננו כאן, אתמקד כאמור בבירור טיבה של סיפורת זו, ואעשה זאת

94 א' שלונסקי, "יזרעאל", בגלגל, שירים ופואמות, תל אביב, 1927, עמ' קכ"ד-קכ"ה; "עמל", שם, עמ' צ"ח-צ"ט.

95 כותבת שם לרנר: "חשוב להבין ש'תרבות נשים' איננה תת-תרבות... שהרי זה בלתי אפשרי שרוב יחיה בתת-תרבות... נשים חוות את חייהן החברתיים במסגרת התרבות הכללית, וגם כאשר האיסור הפאטריארכלי מגביל את צעדיהן להפרידן מהכלל... הן מטעינות איסור זה של מוגבלות במשמעות משלהן ומגדירות אותו מחדש... יוצא אפוא שנשים חיות את חייהן בכפילות: הן כחברות בתרבות הכללית והן כלוקחות חלק בתרבות הנשים". Gerda Lerner, "The Challenge of Women's History", *The Majority Finds its Past: Placing Women in History*, N.Y., 1979, pp. 52, 54.

96 שוולטר קובעת: "נשים כותבות אינן נמצאות בתוך ומחוץ למסורת הגברית; הן בתוך שתי מסורות הפועלות בעת ובעונה אחת כ'תת-זרמים'... בזרם המרכזי המוביל". "יתרון זה מייצר את התנסויותיו וסמליו לא בצורה הפשטנית של היפוך למסורת הגבר", אלא על ידי "מודל תרבותי של כתיבת נשים", האחד: "השיח בעל הקול הכפול", והשני: "התיאור הגדוש". איליין שוולטר, "ביקורת פמיניסטית בשממה" (1981), תרגמו: מריאנה בר, יפה ברלוביץ, ללמוד פמיניזם: מקראה, תל אביב, 2006, עמ' 269-270.

באמצעות שלוש קטגוריות פואטיות, שיש בהן כדי לאבחן ולבדל אותה מהסיפורת הגברית: 1. סיפורים מ"המרחב הנשי"; 2. דה-מיטיזציה של הגיבור החלוץ; 3. דיוקן החלוצה כרומן התבגרות.

1. סיפורים מ"המרחב הנשי"

הסוציולוגיה של המרחב מלמדת אותנו ש'מרחב' הוא לא רק קיום חומרי אלא גם ממד משמעותי לגבי התארגנותה של החברה ויחסי הכוחות שבה (וממילא הייררכיות של אי שוויון מעמדי, לאומי, מגדרי וכדומה).⁹⁷ המרחב הקיבוצי, שמעצם יעדו הציוני-הסוציאליסטי היה אמור להתארגן כמרחב חקלאי של חיי עבודה והתארצותם באדמה ובנוף (ולממש יחסי חברה של שוויון והדריות) – מבנה מלכתחילה מרחב מגדרי-הייררכי המתפצל למרכז ופריפריה, כאשר, מצד אחד האזור הפריפריאלי הוא כצפוי האזור הטיפוסי למיקום הנשים: עבודות השירותים למיניהן (מכבסה, מטבח, מחסן בגדים), ומצד שני גם אם האישה חודרת אל ה"מרחב הגברי" ואפילו ממלאת תפקידים מרכזיים (כמו סידור עבודה) וחקלאיים (כמו רפת, לול, גן ירק), תמיד תתבצע פריפריזציה במעמדה ובתיפקודה, כך שלא תהווה גורם מעניין דיו כדי להעמידה כגיבורה בחלון הראווה של ספרות הקיבוץ. ואכן, אם ברצוננו להתוודע אל האיבחון המרחבי המגדרי בקיבוץ, ואל תנועתה של החברה בין לבין, עלינו לפנות אל ספרות הנשים הקיבוצית, שבחרה לעסוק דווקא באזורים הפריפריאליים ובנושאים השוליים ("שאין בהם כדי לעניין גברים", כפי שציינה כצנלסון לעיל). עם זאת חתרו סופרות אלה לא רק לקאנוניזציה של הנושא אלא גם לקאנוניזציה של הטקסט הספרותי; כלומר, לא עוד דיון באישה בקיבוץ במסגרת של רשימה, יומן או תיעוד, אלא במסגרת בלטריסטית פואטית לכל דבר.

הבולטים בבחירה ובכתיבה זו הם סיפוריה ומחזותיה של שולמית בת דורי (1919-1985). בת דורי באה להשמיע ולייצג קבל עם ועדה את קולה של האישה בקיבוץ, על התנסויותיה, תפקידיה, הלכי רוחה ולבטיה כאישה, אם ובת זוג; שלא לדבר על הגותה הערכית הביקורתית הן על עצמה והן על החברה הקיבוצית (הגברית). כתיבה של בת דורי מציגים בראש וראשונה אישה-חברה, המודעת בפיכחון למקומה הרחוי בקיבוץ ולהדרתה מההגמוניה המובילה, אלא שחרף הכעסים והעלבונות, היא אחוזה בהכרה רעיונית קיבוצית, ומשלימה עם חיי היום-יום הטרודים והרגוזים, לא פעם בחיבה. וכך פותחת חנה, שיושבת במחסן הבגדים ומתקנת גופיית טריקו לצלילי מוזיקה פרועה: "הנכם מאוכזבים. מה? אחרי פתיחה מוזיקלית כזאת, בוודאי קיויתם לחזות במשהו

97 John Urry, "The Sociology of Space and Place", Judith R. Bau (ed.), The Blackwell Companion to Sociology, Oxford, 2004 של נשים", נשים בדרום: מרחב, פריפריה, מגדר (ה' דהאן-כלב, נ' ינאי, נ' ברקוביץ, עורכות), באר שבע, 2005.

מעניין יותר, והנה לפניכם בסך הכל חברת קיבוץ ותיקה, מסודרת לעבודה במחסן בגדים".⁹⁸ ביטול עצמי אירוני זה חוזר גם לגבי חנה אחרת, זו שעובדת במכבסה: "הדוד הגדול נוהם וגונח... לידו מזמרת המסחטה החשמלית... אכן נדמה כי כל הדומם, חי אותה שעה במכבסה, ואילו היצור החי היחיד יושב לו בפינה כשהוא דומם".⁹⁹ ואף על פי כן, גם אם דמויות הנשים בפריפריה (מחסן בגדים, מכבסה), כמו מלגלות על עצמן דרך "מבטו" של הגבר, וכמו מתייחסת שוב ושוב אל ה"מרחב הגברי", מייצרת כאן בת דורי "מרחב של נשים" ייחודי משלהן: נשים טרודות או נינוחות, נכלמות או עליצות, שבשיחתן העניינית או המשתפכת, יש כדי לייצג ביוגרפיה קולקטיבית של אישה בקיבוץ, שמקיפה גם פרקים (קשוחים או מכמירי לב) ממערכות היחסים של היחד הנשי. ואכן, בצד אי ההבנות והסכסוכים הצפויים ביניהן, יש גם הרבה מן ההעצמה ההרדית. שהרי ב"מרחב נשים" זה, מזכירה לנו בת דורי, הקירבה הבין-נשית אינה מובנת מאליה, וכל חברה אינה תמיד מושא לידידות; עם זאת, כשהיא מקבלת סיוע וחיזוק מהסביבה הקיבוצית, הרי זו על פי רוב מן הסביבה הנשית העוטפת אותה. למשל הסיפור "באפלולית שעות הצהריים" (1948), שבמרכזו שרה, סדרנית עבודה. במשך שנים עבדה שרה בתפקיד זה, נהנית מהאחריות והכוח שצברה, עד שחשה שהמשק – זו היא: "גוף חי שחדר לעצמותיה", "חלחל בדמיה", והיה לתינוקה.¹⁰⁰ וכך היא גם מתארת אותו כפעוט הניתלה באימהותה: "אוחזת היא את המשק, את כולו, בין כפות ידיה, כשהוא מתעלף בלהט שלהי קיץ... חשה בכובד גולגלות הפרי השמוטות ומצטמקות... חשה בצמא השתילים... בשיממון שדות שלף הקוראים לחורש". אבל הנה בתה הפעוטה נפטרת פתאום ממחלה שלא טופלה כראוי, ושרה מתמוטטת, עוזבת את תפקידה וכמו מאליו שבה להתחבר עם "המרחב הנשי". רק עם התחברות זו היא מתפכחת להבין שיומרתה למופתיות בתיפקודה הקומונאלי, הפקיעה אותה ממילוי תפקידה כאם, וכדי שלא להיות כמו כל האימהות הדאגניות ולהטריד את הקיבוץ בכוח אדם נוסף, התרשלה בטיפול בבתה ובריפוייה. תסכוכת זו של האשמה עצמית והשבר הנפשי בין נאמנות לקיבוץ לבין נאמנות לאימהות – מובנים ללא מילים רק על ידי חברה אחת שמתעקשת לפקוד את חדרה. רוב החברות מסתייגות ממנה עוד מעצם שנותיו הראשונות של הקיבוץ: כבר אז תבעה סטנדרטים גבוהים של עבודה ובוזה לכל צורת מפגש עמן שאינה עניינית ויעילה. כאמור, שרה אדישה לכל הסובב (לרבות בן זוגה ובנה הבוגר) אבל נוכחותה המתמדת של החברה בחדר האפל והדחוס, ומלמוליה אל מול המיטה ששרה מסרבת לקום ממנה – מפקיעה אותה מקפאונה לנסות לפתוח את חלון צריפה אל האור.

98 ש' בת דורי, "שתי וערב" (מערכון), הערה (94), עמ' 131.

99 היצור (ההדגשה שלי), היא האישה הכובסת, שהעבודה הרבובטית עם המכונות מטשטשת את האנושי שבה, לכדי יצור לא מזוהה ספק חי ספק דומם. כנ"ל, "סימן קריאה ונקודה", שם, עמ' 13.

100 כנ"ל, "באפלולית שעות הצהריים", שם, עמ' 119.

קולות מלמולן של חברות הקיבוץ, המתנתכים על ידי בת דורי לספר את המציאות האפורה והשוחקת, מתגברים ומשתמעים גם בסיפור "מספרו - שש מאות שמונים ושניים" (1945). פה מפגישה אותנו בת דורי עם המטבח הקיבוצי ועם החברה (חוה) האחראית למכונה העצבנית והמעיקה הזאת שהיא חייבת להזין בוקר וערב "גוף ענק בעל שלוש מאות ראשים". בת דורי מעמידה את המטבח כמרכז העולם, כשהיא בודקת אותו משחר עד חצות בקצביות המוטרפת של לעמוד בלוח זמנים ולרדוף ללא לאות "אחר שעות היום הבורחות". ובתוך הגהינום הגועש הזה של תנורים בוערים, תבשילים מבעבעים ועובדים מסוכסכים, מתייצבת חוה ("כטירה במצור"), מותקפת כל העת בתלונות, טענות, צעקות, והנחתות להזמנות ומנות נוספות, וכל זאת ללא כוח אדם מספיק, ועם גיוס של הרגע האחרון.

חוה, כפי שהיא מציגה את עצמה, היא "אחת העם", וככזאת היא מחוייבת להיענות לכל בקשה של המנהיגות הקיבוצית (מה שנקרא "צו התנועה"). כך היא נענית לצו לנהל את המטבח ונקרעת מעבודתה במטע (כשנשאלה מדוע לא נאבקה להישאר במקומה, תשובתה: "היה הכרח... סוף-סוף מוכרח מישהו לעבוד גם במטבח... הרי אין הקיבוץ יכול להתקיים בלעדי זאת"), וכך היא נענית לבקשתו של מזכיר הקיבוץ, להלין בצריפה, אחרי יום עבודה נרגז וכעוס, צעירה פרטיזנית שזה עתה הגיעה. חוה העייפה, מחליטה לא לפתוח עמה בשיחה, ולנסות להשקיט את עצמה בכמה שעות שינה נחוצות. אבל האורחת מתקשה להירדם והשיחה המתפתחת ביניהן, נים לא נים, הולכת ומבהירה עד כמה היא, חוה, משמשת מודל וסמל של האישה החלוצה לצעירות התנועה.¹⁰¹ אמנם בקיבוץ אין היא זוכה להיזון חוזר או למילה טובה על עבודתה, אבל דווקא אורחת מזדמנת זו, פרטיזנית ששרדה את השואה, ואין גיבורה ממנה, הוכיחה לה עד כמה מפגש מקרי זה היה בו כדי להעצים את שתייהן ככוח שאין הן מודעות לו כלל. ואכן לאחר לילה ללא שינה ועם אור שחר חיוור ועייף, הן חוזרות כל אחת לתהיותיה ולקשייה, אך עם זריקת עידוד הדדית.

האנתרופולוגים שירלי ואדווין ארדנר, ביקשו להמחיש "מרחב נשי" מהו בתרשים-מודל שהם הציעו: מודל שבו "גבולות המציאות והתרבות" של האישה "חופפים בחלקם את גבולות" הגבר "אך לא כלולים" בהם במלואם. מודל זה שכא להסביר כיצד תופסות נשים את עצמן "משני עברי המתרס"¹⁰² משרטט תרשים בעל שני מעגלים נפרדים ונחתכים: חלקו הגדול של "המעגל הנשי" מצוי בתוך "המעגל הגברי", כך

101 בשיחה זו נזכרת חוה במפגש שהיה לה עם מדריכת נוער בעת שליחותה בפולין; מדריכה זו קיבלה ממנה במתנה את סמל התנועה, וזה נמצא בידי הפרטיזנית האורחת, שהייתה חניכתה. השיחה מובאת בצורה מאופקת, גם אם היא טעונה רגשות, בעיקר בשל הדיווח על הוצאתה להורג של המדריכה, שהעבירה את סמל התנועה כסמל של כוח נשי בדמותה של חלוצה ארץ-ישראלית (חוה).

102 כלומר "כיצד הן נתפסות על ידי הקבוצה השלטת, וכיצד הן תופסות את עצמן ואת בני הקבוצה שמנגד". א' שוולטר, הפרק "כתיבה של נשים ותרבות של נשים" בתוך: ביקורת פמיניסטית בשממה, הערה 106, שם, עמ' 265.

שהוא נמצא נשלט ומזוהה עמו, ואילו חצי המעגל הנשי – האחר – נמצא מחוץ לגבול הגברי. תחום זה נקרא על פי ארדנר "אזור שומם"; כלומר, "אזור שומם" בעיני הגבר, וגם אם פועלת שם "התרבות המרחבית, החוויתית והמטאפיזית" של האישה – עבורו אין היא קיימת. למותר לציין כי עניינה של הביקורת הפמיניסטית הוא אזור-חוץ זה כמקום לחולל בו את המהפכה של השפה הנשית והכתיבה הנשית, ולממש את "הערך הסמלי של התודעה הנשית, להפוך את הבלתי נראה לנראה ולגרום לשתיקה לדבר".¹⁰³

גם "מרחב הנשים" בקיבוץ הופך מבלתי נראה לנראה ומשתיקה לדיבור רק עם כתיבתו וסיפורו על ידי הנשים-הסופרות (ובדיעבד עם התערבותו של המחקר הפמיניסטי, להפקיעו מן השכחה ולהציבו לדין על סדר היום הספרותי). שהרי במשך שנים הצטיירה דמות החלוצה באופן חלקי ומוטה, וכפי שנמסרה ונקראה אך ורק מתוך הסיפורת הקיבוצית הגברית; כלומר, גם אם הופיעה ברומנים ובסיפורים הקצרים של ביסטריצקי, יהודה יערי, רייכנשטיין ומלץ, ידע הסופר-הגבר לשמש לה "פה" ו"קול" רק על פי הבנתו ופרשנותו (ולפי גילברט וגובר: בקוטביות הדפוסית מפלצת/מלאך.¹⁰⁴ לפיכך, עם הצטרפותן של הנשים הכותבות, ולא כל שכן הסופרות, אל הקורפוס החלוצי התרבותי, נעשה גם נראטיב הקיבוץ טעון, מרובד ומקיף יותר, כשיוצרות כמו בת דורי, לוין, גורפיין, מנש ואחרות, מרחיבות את גבולותיו הסיפוריים בחוויות והתנסויות נוספות ואחרות: חוויותיה והתנסויותיה של האישה-החברה.

2. דה-מיטיזציה של הגיבור החלוצי

הגיבורה בסיפוריה ובמחזותיה של בת דורי היא אישה המודעת לעצמה ולסביבתה, וגם אם חייה מזוהים ומתנהלים תחת הדומיננטיות של המרחב הגברי, אין היא מונעת עצמה מלבחון, לבדוק ואף לערער על כל הנעשה והנאמר בו (ראו למשל, דבריה הקשים של חנה, הממונה על המכבסה, כלפי גבריותו המתעתעת של גבריאל סופר הקיבוץ).¹⁰⁵ ואכן מה שמאפיין את כתביה של בת דורי, וכן את כתביהן של סופרות

103 כנ"ל, שם, עמ' 265-267.

104 S.Gilbert & S. Gubar, The Madwoman in the Attic, The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination, New Haven & London, 1976, pp. 16-27

105 בת דורי, "סימן קריאה ונקודה", הערה (92), שם, עמ' 36-46; כאן כדאי להזכיר גם סיפור בשם "בלא ניב", שבו החלוצה מתארת את החלוצי – כגבר עייף עד כדי כך שאין הוא נענה לה כאישה. (אחת, "בלא ניב", מבפנים, יוני, 1936, עמ' 133); רק להזכיר כי חלק בלתי נפרד מהמטמורפוזה מיהודי גלותי לאדם חלוצי – היא המטמורפוזה של הגוף והארום: גוף גברי בריא וספורטיבי שניכר לא רק בשריריו (יהדות שרירים, כדברי מקס נורדאו) אלא גם באוניו. (ד' ביאל, "הציונות כמהפכה אירוטית", ארום והיהודים, מאנגלית: כ' גיא, תל אביב, 1995, עמ' 231-263). והנה בסיפור זה נחשף החלוצי-האולטימטיבי – כמי שאינו עונה על הציפיות של הגבריות החדשה, ומי שמתחדשת מינית ואירוטית היא דווקא האישה – כאמור, זוהי דוגמה נוספת לביקורת הבלתי מהססת של

הקיבוץ, הוא ריאליזם סיפורי מפוכח ומהורהר, שמשיב לא פעם הלך רוח מלנכולי, ומשלח בין השיטין את חציו הביקורתיים. במילים אחרות, הריאליזם הסיפורי של האישה, בניגוד לזה של הגבר, הוא חף מכל פאתוס לשוני רטורי ומכל ניסיון לספר את ההתיישבות כמיתוס הגדול מהחיים; וכפי שראינו לעיל, חרף התמקדותו במציאות האפורה והסיזיפית אין בו כל יומרה להירוואיות של "טוב למות בעד ארצנו" או "אין לכבוש את ראש ההר אם אין קבר במורד", אלא מהאפולוגטיקה המצטנעת של רחל: "רק עץ נטעו ידי", "רק שביל כבשו רגלי", ללמדנו, שההזדהות של הכתיבה הנשית עם התרבות הגברית השלטת לא רק שאינה משדרת התחקות או שעתוק, אלא מייצרת חלופה יצירתית משלה, וזאת – לא מהמרחב של המעגלים הנחתכים המקבילים, אלא מהמקום של ה"אזור השומם". כלומר, החוויה האותנטית של האישה בקיבוץ כחוויה של "בכי במסתרים עלי ענייך" ולא דווקא כ"עלילות גבורה ושלל קרבות", ממילא נמצאת מערערת או ממזערת כל מיתוס התיישבותי, כפי שנראה להלן. ריאליזם סיפורי זה בולט גם ברומן של אמה לויין לעת אוהלים (1949).

זהו סיפור מסע רעיוני חלוצי: מסעו של הקיבוץ שבררך, הנודד כ"קבוצת עבודה" ממקום למקום, מחכה לקרקע להתיישב עליה, ובינתיים מברר עם עצמו את כל אותן שאלות יסוד לקראת גיבוש חייהם בארץ הזרה והמנוכרת הזאת; בראש וראשונה טיבה ומשמעותה של השותפות שאותה הם אמורים ליצור במסגרת עלומה זו של "קבוצה", על פי ערכי עבודה ו"יחד" שלא התנסו בהם, ובין ציבור הומוגני של צעירים וצעירות חסרי ניסיון וידע כמוהם. שאלות אלה מכתובות כמו מאליהן רומן אקספרימנטלי של תהייה וחיפוש, שבא לידי ביטוי גם במבנים התכניים שלו וגם במבנים הצורניים הפואטיים שלו.

מבנה ייחודי ועקרוני לרומן זה הוא המעגל. מעגל זה מתגלה יום אחד לקבוצה, כאשר התיישבו כולם בהיסח דעת והנה הם "עייגול" (כפי שהם מתנסחים שם). ההתוודעות לצורה זו המבנה אותם כסמל ומשמעות, היא סצנה מכוננת שבה הם מנסים לנסח את ה"יחד" שלהם, גם אם הם מהססים: "ישבו האנשים סביב בעייגול. בעייגול אין זוויות ואין יושבי קרנות. העייגול הוא סמל. אמר קול שקט בפינה: 'זה עתה התחלנו לחיות. עוד לא נתאחו יפה כל הגופים שיצרו את הקיבוץ. נמתין עוד. הרי אנו רק מתחילים לחיות'. פתח אברהם את ידיו כאומר לחבק את העייגול כולו... אמרה מרים: להיפך! אין שוויון? שיהיה שוויון... 'בהכרזות לא ניבנה'... פירפרו אצבעות דינה באוויר... 'אבא שלי הכריז אלוהים... וסטר לי כאשר אני עבדתי למשיח שלי'... 'הייתי רוצה', נשמע קולו של שלומקו... 'שלא יהיה לי שלי ולא כלום'".¹⁰⁶

העייגול שנוצר כאן, אם כי מתוך גמגום והיסוס, הולך ומטביע את חותמו על הרומן כולו, כשהוא מפתח את עלילות הקיבוץ-הנודד כגיבור קולקטיבי המחפש אחר ה"שיתוף" המעשי, היומיומי. לא כן ברומן של הסופר החלוץ: כמו ברומן הבורגני, הוא

סופרת הקיבוץ על מיתוס החלוץ (כאן בגילויי האירוטיים).

106 א' לויין, לעת אוהלים, פרקי קיבוץ, מרחביה, 1949, עמ' 146-147.

מזניק מתוך הקולקטיב גיבור מרכזי המוביל את העלילה ומפעיל את דמויותיה (וראו יוסף לנדא בכאור יהל ליערי, או מנחמקה במעגלות למלץ). יתרה מזו. הקיבוץ-הנודד ברומן של לוין, פועל ומארגן את עצמו ללא הייררכיה וללא הנהגה (גם אם פורצים סכסוכים וקיימת תחרות), ואילו ברומן של החלוץ, מבנה א-הייררכי זה לא מתקבל כלל, וגם אם כל הגיבורים הם אובדי עצות ומחפשי דרך, תמיד יתייצב לו משכמו ומעלה מנהיג כריזמטי לא מוכתר, וכדרך ההגמון יציג את השאלות וגם את התשובות (כך אלכסנדר צורי בימים ולילות לביסטריצקי וכך המנהיגים היריבים בלקינד ואריה בראשית לרייכנשטיין).

כאמור, ברומן של לוין, השאלות והתשובות נשאלות ונענות על ידי הקבוצה כולה, לרבות החברות החלוצות, שהרי בא-הייררכיה חברתית סיפורית זו, הבידול המגדרי הוא מאופק יותר, ולוין, כאישה בעלת מודעות פועלית רדיקלית, ובניגוד לחבריה-הסופרים אנשי השומר הצעיר, מפקיעה את החלוצה מהשוליים הקבוצתיים כשהיא מעמידה אותה, בצד החברים במרכז העלילה, שווה להם בנוכחותה הדומיננטית ובפעילותה הקומונאלית (ראו נשים כמו גוסטה, דינה ומרים). כלומר, החלוצה בקבוצה, כמו החלוץ בקבוצה, מצטיירת כדמות אינדיווידואלית בפני עצמה, אך יחד עם זאת יש בה כדי לייצג במינון זה או אחר את הטיפוס החדש של האישה החלוצה (מה שאינו מצוי ברומן של הסופר החלוץ). שהרי גם אם דיוקנאות הנשים ברומן של הסופר-החלוץ, מופיעות כנשים דעתניות שבחרו לעזוב בית ומשפחה ולצאת לדרך חיים רעיונית משלהן, שהיה בה מן הסיכון וההימור בעיני ההורים ונגד רצונם ודעתם; הנה, נשים אלה, בבואן לארץ, מוצאות עצמן לא רק מוכפפות בפעילותן החלוצית על ידי הגבר החלוץ, אלא מיועדות על ידו לשמש אותו ואת מפעלו כגוף משרת, ובראש וראשונה "רחם לאומית" שתבטיח את ההמשך. וכך אנו קוראים בימים ולילות לביסטריצקי המספר על קבוצת עבודה במקום המכונה כאן "גבעת אריה", ואשר מנהיגה אלכסנדר צורי מזעיק בזו הלשון: "אוייה לנו! איכה נלך לקראת מפעלנו הטהור... ואנו טרם התקדשנו על ידי ברית עם האחות". צורי אינו מזהה באישה ישות ספציפית עם שם וייחוד משלה, אלא פונקציה משותפת לכל החברים. "בעומדי בפני הנערה שלנו" הוא אומר, "אני מבקש לראות בה... אָם!", ובהמשך: "אנוכי אומר לכם: חיתרו אל האישה, חיתרו אל חוף הָאָם שבאישה". עבור צורי, כמו עבור כל חברי הקבוצה, "הנערה שלנו" היא מותג שטוב לכולנו כ"אם ואחות". לכן לא בכדי נוסח ברית הזיווג הוא: "הרי את מקודשת לי ולעֵדָה"; ואלישע אשר מזדווג לשושנה מבטיח לה (בלשון רבים) כי "בחלומותיך תראי פְּרִים רוכבים על פְּרוֹת, ויכרע בְּךָ לִיבְךָ בתפילה זְכָה: יִבְרַךְ אלוהים את פרי בטנכם. גם את תהיי אִם לילדים שושנה, כְּפָרוֹת שלנו".¹⁰⁷

למותר לציין כי ברומן של לוין, מתקוממת החלוצה, האישה החדשה, נגד מסקולניזציה זו של המפעל הקיבוצי, ובדרכה השקטה והמאופקת היא מסננת את עמדותיה ואת אי הסכמותיה לקונצנזוס הגברי. כך למשל, דינה ומרים שמתעקשות

107 נ' ביסטריצקי, ימים ולילות, תל אביב, 1978, עמ' 167, עמ' 80, עמ' 180-181, עמ' 202.

להיות אדון לגופן. דינה מסרבת לתכתיב של נחום, בן זוגה, להביא לעולם ילדים – פיצוי על אוכדן חלומו להיות אמן. וכשהוא מניח בזעם את כינורו ושואל "כמה ילדים יהיו לנו", היא עונה חד-משמעית "לא יהיו", ואף מנמקת: "עוד אין לנו יְי לעצמנו" ו"קלות דעת היא".¹⁰⁸ תשובה שקולה ואחראית זו חושפת לפתע עד כמה נחום הנערץ והאהוב כושל כאן בתפקודו לקבוצה ולאישה, וכ"פאטריארך" שתלטן תובע לספק לו את דרישותיו המיידיות לגדל ילד במסגרת כל כך ארעית של "לעת אוהלים"; ואילו דינה, לא רק מתנערת משתלטנותו, אלא תופסת סמכות לבלום קפריזות אנוכיות אלה ולהשיב את האיזון למקומו. נחום כמובן נדהם מהתנגדות לא צפויה זו, ומשחזר את חציו לפגוע בה ולהשפילה, אבל דינה אינה חוזרת בה, ולמרות אומללותה היא אינה סולחת: מתכנסת אל עצמה ומתנתקת ממנו ימים ארוכים. גם מרים אינה ממחרת להיענות לאליהו המחזר אחריה בלהט, בעיקר כשהוא תופס חזקה עליה כאילו היה הדבר מובן מאליו. לכן, כאשר הוא תובע ממנה ללבוש יום-יום את השמלה שהוא חומד, היא עונה: "ביום השישי... אקבל שמלה מהקומונה ואלבש, ואתה תאהב אותה משום שאני לבשתיה... ולא להיפך"; וכשהוא מתעקש שלא תגזוז את צמותיה (חרף הקשיים לשמור על נקיון), היא מזכירה לו בזקיפות: "רשאית אני להחליט או לא? אין לכם רשות עלי".¹⁰⁹

ואכן קולן של החלוצות, שאינן עולות בקנה-אחד עם הקוצנוזוס הגברי, הולך ומחלחל ברומן של לויין לא רק ברמת המגדר, אלא גם ברמת הלאום. כך מציעה החלוצה, שחובקת את עוללה "העברי", למלמל אליו דברי חיבה בשפת הגלות (יידיש) ולא בשפת הלאום (עברית), כי כיצד תדבר אליו בשפה התנ"ך, אם "את כל אותם דברים נחמדים" שהיא רוצה לומר "כותבי התנ"ך גנזו אותם כיוון שהיו גברים". וכך לגבי יחסי יהודים/ערבים – כאשר דווקא החברה-החלוצה חשה רצון להודות לשכן הערבי על שהציל אותה ואת חבריה משריפת הקוצים. שהרי בעוד הם, הגברים, מגדפים אותו בקנאותם ליישוב העברי הלאומי ודוחים את עזרתו: "ארורה הירד המושטת לעזרה", היא, האישה, מפללת שאולי בכל זאת "נברא" כאן "משהו" טוב: "אולי רעות של שכנים".¹¹⁰

המרחב הרב שמעניקה לויין להתבטאויותיהן החתרניות של החברות-החלוצות, מעניק משמעות גם לבחירתה שלה, בניסיונותיה, מדעת או שלא מדעת, לחתור תחת הפואטיקה הגברית. גרשון שקד בפרק "זעקת המהפכה" מציין כי המהפכה הסוציאליסטית והמהפכה הציונית נתפסו על ידי התנועה החלוצית (העלייה השלישית) כשני צדדים של אותה רעידת אדמה שפקדה את העם היהודי עם קריסתה של אירופה במלחמת העולם הראשונה ועם ההגירה ההמונית אל מעבר לים ובין היתר לארץ-ישראל. "תמולים האפילו/נביט המחרה", זועק שלונסקי בשירו "קוממיות" ללמדנו

108 א לויין, הערה (108), שם, עמ' 252.

109 כנ"ל, שם, עמ' 198, עמ' 252-254.

110 כנ"ל, שם, עמ' 112, עמ' 320.

שאינן עוד דרך חזרה, וא"צ גרינברג שמכתיר את אלוהיו כ"אלוהי המהפכה העברית" מורה על התחייה הלאומית כמעמד אפוקליפטי של טיהור, שבו הוא יוצא להשמיד את הזיבורית שבעם שאינה נותנת יד לחזון ולמעש ("סמרטוטי הדור" כדבריו). לאור כל אלה, ממשיך שקד, ניתן להבין ש"החוויה המהפכנית" הטראומטית אך המבטיחה הזאת, לא נתפסה עוד "כחוויה חברתית בלבד", "זו הייתה גם חוויה אקסטטית"¹¹¹.

ואכן, האקסטזה החזונית נשאבה במינון כזה או אחר גם אל יצירתם של סופרי הקיבוץ, כאשר בצד ההחלטה לספר ולתעד את תכניהם הריאליים של החיים הקיבוציים כמות שהם, הייתה גם פנייה אל הלשון ואל הרטוריקה הלשונית כדי לייצר מערכות מטאפוריות רגשיות אקסטטיות שהזניקו את היום-יום הארצי השגור והשחוק ואת המאבק בסבל ובאובדן, לתופעות מטא-ריאליסטיות, טרנסצדנטליות, שכמו היה בהן להסביר את הלא יאומן באמצעות סמלים, פולחנים, מיתוסים וכדומה. הפנייה הייתה על פי הרוב ללקסיקון הרליגינזי (היהודי או הנוצרי), כאשר הדימויים של הכאן והעכשיו נטענו בהקשרים מטאפיזיים של "גאולה", "מקדש", "משיח" וכדומה. יהודה יערי ברומן שלו כאור יהל, אכן מכנה את הנקודה שבה יושבים החלוצים – "תל מאיר", ומדמה אותה ל"מקדש" של אור בתוך בקעה של ערפל ("הביטו: שמים ירדו לארץ"),¹¹² כשהצעירים, מוכי השכרון, הוזים את עצמם כנביאים המתהלכים עם מעדר על שכם, מתקדשים להתעלות ציונית לאומית באמצעות ייסורים עד מוות (הקדחת היוותה עבורם סמל ציוני לזהות ושייכות, ומי שלא חלה בקדחת אינו נכלל בקהלם כאיש הארץ).

חוויה מיסטית חלוצית דומה של היקלעות בין בניין לחורבן בניסיון לבנות עדה פעלתנית ומגשימה, מוגשת ביתר עוצמה מיתית, ברומן של ביסטריצקי ימים ולילות. שם, בלשון עמוסה של כתבי הקודש ופאתוס מקראי, מתנהל הפולחן הקיבוצי וסמליו הציוניים-הסוציאליסטיים במתח של שליחות משיחית שבין ייסורים וקורבן, טיהור והחטאה, נוסח ישו מנצרת ("העם רעב ללחם... על לחם לברו יחיה האדם?... ואנו הבאנו בשורה היום... אכלו מבשר הסמל... שתו משמחת הסמל").¹¹³ אלא שבשני רומנים אלה אין מקום לחלוצה בחוויה המיסטית האקסטטית הגברית, וכאמור אין היא מופיעה בהסמלה של נביאה או שליחה, וגם לא בכל תפקיד פולחני וטקסי אחר. המפעל החלוצי כמעמד רליגינזי מטאפיזי, הוא מועדון גברי מבודל וייחודי מעצם מגדרו, וככזה – רק הוא נגיש למיסתורין הרוחני והטרנסצדנטלי המחולל בפלאיו את

111 ג' שקד, הסיפורת העברית 1880-1980, תל אביב, 1988, כרך ג', עמ' 42; ב' קורצווייל, בין חזון לבין האבסורדי, תל אביב, 1966, עמ' 15.

112 י' יערי, כאור יהל, מגילת חייו של יוסף לנדא, תל אביב, 1945, עמ' 202; עמ' 143; עמ' 155. דרך אגב, "המקדש" תל מאיר כמו המקדש הראשון והשני בירושלים, נשרף, והפך את החלוצ לנע ונד כמו העם היהודי.

113 נ' ביסטריצקי, הערה (141), שם, עמ' 212.

היצירה הבלתי נתפסת של בניין עם וארץ. במילים אחרות, כמו במרחב האורתודוקסי היהודי, שבו האישה נדחסת אל העזרה האחורית של בית הכנסת כדי להרחיקה מארון הקודש וממרכז הטקס – כך גם כאן. ניצני הקיבוצים החדשים "תל מאיר" ו"גבעת אריה" מייצרים להם ברומנים אלה, כבר מעצם ייסודם, "עזרת נשים" משלהם (כמו לא ידעו מעולם עיקרי הסוציאליזם מה הם).¹¹⁴

111
 אין תימה שלוין דוחה מודלים ספרותיים אלה. היא דוחה אותם בשל טיפולם השובניסטי בדיוקן ובמקומן של החלוצות בחברה הקיבוצית, והיא דוחה אותם בשל גיוס המנגנונים המיסטיים הכמור-רליגיוזיים (על הפאתוס הסמלי-פולחני שבהם), לצורך העצמתו המיתית של הגבר.¹¹⁵ נראה שבדחייתה זו היא פונה לקעקע את הסיפור הקיבוצי המטאפיזי, להוריד אותו ארצה ולפרק את "הסינתזה אדמה/שמים" (כניסוחו של גדעון עפרת).¹¹⁶ באקט פואטי זה של דה-מיטיזציה של המפעל הקיבוצי וממילא של האדם החדש (החלוץ), שבה ומתחברת לוין אל האדמה הזאת, כאשר הארכיטיפ שבאמצעותו היא בוחרת לכדוק את מסע הנרודים של הקבוצה הוא סיפור יציאת מצרים.¹¹⁷ ואכן, ההתנהלות האיטית של "סע וחנה" מתחנה לתחנה בדרך אל "הארץ המובטחת" (נמל חיפה, כביש נווה שאנן, נהלל וכדומה), מופיעה כאן כסיפור מסגרת שכמו מחשק את העלילה המודולרית המבוזרת לכדי סיפור מסע לכיד; מסע במדבר הארץ-ישראלי הפותח ב"השמים לבשו גון של מדבר והארץ הייתה ריקה" ... "היכן הטבע כאן?", ומסיים: "שוב הם הולכים לשימון, לארץ מלובנת, למקום שם החמה תרוגה, האדמה ריקה, ושיחים גמודים מטילים צללים קטנים כגללי עיזים".¹¹⁸ זאת ועוד: הציווי של אמה לוין להתחבר אל האדמה מגייס לצורך זה גם את נוכחותו של הענק אנתיאוס. כידוע, כל סוד כוחו המופלא של אנתיאוס היה באדמה, והרקולס הגיבור והחזק שנשלח לפגוע בו, הצליח להתגבר עליו רק כשהניף אותו אל האוויר וניתק אותו מיונקותו. כך גם החלוץ והחלוצה נוסח אמה לוין, ככל שהם נודדים בארץ, וככל שהם לומדים אותה

114 אצל רייכנשטיין (ראשית) יש ניסיון למיתיזציה של האישה, אם כי בתפקיד אנארכיסטי של "פאם פטאל" הוללת (כשמה "הילולה"). הרומן מספר כאמור את "בריאת" הקיבוץ כמיתוס הקוסמי של בריאת העולם מתוהו ובוהו. כצפוי, הבוראים – נפילי הדור – הם החלוצים-הבונים, ובעיקר מנהיגיהם, ואילו החלוצות, כמו תמיד, מתייצגות בטיפולוגיה הבינארית של אישה נכנעת או אישה קטלנית.

115 ראו גם את הזהרתו של מאיר יערי ממנהיגי השומר הצעיר במאמרו "סמלים תלושים", הדים, 1923.

116 ראו גדעון עפרת, "ברית האדמה והשמים במחזאות הארצישראלית", אדמה, אדם, דם, תל אביב, 1980, עמ' 78-80.

117 מבנה הסיפור כמסע מתקדם על-ידי הצטברות של מעמדים עלילתיים שעומדים בפני עצמם, ולא בהכרח נובעים זה מזה. לפי המחקר המבנה המודולרי, כמו הפסיפס, הוא מטבעו נשי (בעוד המבנה הליניארי – גברי), מה ששוולטר מכנה "שמיכת טלאים", וראו מאמרה: (Nancy K. Miller, ed.), E. Showalter, "Piecing and Writing", The Poetics of Gender N.Y., 1986, pp. 222-247

118 א' לוין, הערה-108, שם, עמ' 8, עמ' 370.

106

בכפות רגליהם כמו אברהמים הראשונים, כך הם מעצימים את כוחם הנפשי והרעיוני מיונקותיה של האדמה הזאת.¹¹⁹

3. דיוקן החלוצה כ'רומן התבגרות'

בוויכוחים הספרותיים בקיבוץ נדונה בין היתר השאלה אם להתעקש ולכתוב רק את הקיבוץ, או להרחיב ולשאוב גם מסביבות חיים אחרות; והנה היו אלה דווקא הנשים-הסופרות שהמליצו להתמקד בקיבוץ ככוח מפרה ומרתק, כמו גיטל מישקובסקי שקבעה כי "חיינו [בקיבוץ] הם מקור לא אכזב לחוויות אמת", וכן מרים זינגר שהתוודתה כי המפגש עם הקיבוץ עורר אותה לשפיעה יצירתית בלתי נדלית: "החיים היו עשירים, ואני כתבתי... הייתי כותבת בלילות, הייתי כותבת... בכרם ובאמצע העבודה".¹²⁰ מצד שני, סופרת הקיבוץ חשה משוחררת וחופשיה דיה לבחור גם בז'אנרים סיפוריים שעניינם אינו הקיבוץ, וייצוגם אינו היחיד כחברה, בהפליגה לנראטיבים שלא נשאבו מהווי הארץ אלא מן העבר הגלותי ומן הסיפור האישי הביוגרפי. "סטייה" ממוסכמה פואטית קיבוצית זו, שבה והופיעה אצל סופרות שנדרשו לז'אנר "רומן ההתבגרות" (או "רומן החניכה") כאשר סוג זה של רומן שימש להן מעבדה, שבו בדקו את תהליך היווצרותה, צמיחתה וחניכותה של דמות החלוצה כמוצר חברתי-תרבותי של הציונית הסוציאליסטית;¹²¹ זאת ועוד, באמצעות כתיבתן זו, בחנו והרהרו אחר טיבה של הדמות, מִסְמְנִיה וביטוייה לשמש מודל לאישה בהתיישבות העובדת.

שלושה רומנים של התבגרות האישה-החלוצה ראו אור בתקופת המדינה הם: חומות הברזל לשרה גלוזמן (1949), נעורים ליהודית מנש (1958) וכוכבים מעל הגן לרבקה גורפיין (1964) בעוד פרפורי מהפכה לרבקה אלפר (1930), ואל הגבול לש' גלוזמן (1938) התפרסמו לפני קום המדינה.¹²²

119 "כענק האגדי אנתיאוס, היו החלוצים בארץ; חלוץ שכל פרחיו נבלו לו...היה מפשיל רגליו ויוצא לחדש כוחו. אך נגעה רגלו בדרך – הפך אדם אחר". כנ"ל, שם, עמ' 25.

120 ג' מישקובסקי, "על היוצר בקיבוץ", הדים, חוברת 5, אוגוסט 1943, עמ' 15; מ' זינגר, "שיח חברים בכנס 'אסוף'", הסופר בקבוצה, תל אביב, 1956, עמ' 52-53.

121 רומן נוסף שחורג מהמוסכמה הקיבוצית, הוא גדרות לרוחמה חזנוב (1950). זהו סיפור התבגרותה של נערה במשפחת איכרים בגדרה, שהייתה כידוע מושבת ביל"ויים, ושמעיקרה דגלו מייסדיה ברעיונות ליברליים של שיתוף ושוויון, ואף ביקשו להקים את גדרה כקומונה. עם זאת, חזנוב מתארת את "גדרות" דרך סיפור של משפחה חשוכת מרפא, שבניה ובנותיה נפטרים בזה אחר זה כמו גורל מוכתב מראש. יוצא אפוא, שלפי חזנוב, גדרה שהיא אחת ממושבות היסוד של התחייה הלאומית, משתמעת כאן לא עוד כהבטחה של צמיחה ופריחה אלא כמקום של ניוון ואובדן. והבחירה להעלות על הכתב דווקא תכנים "אובדניים" אלה, במעבר מתקופת היישוב להקמת המדינה, מובילה לשאלה: האם זוהי מחאה או התרסה של אישה שבאה לבקר את המפעל הציוני הגברי מיסודו, ומקוננת עם עצמאותו – על העתיד הצפוי לו?

122 רומן ההתבגרות אל הגבול והרומן חומות הברזל של שרה גלוזמן עוסק במסלול חניכותה של

כאן יש להקדים ולומר כי "רומן התבגרות" הוא מעיקרו ז'אנר שעניינו ה"גבר", ועלילותיו מנווטות דגם התפתחותי המציב בפני הצעיר החניך "אידיאל גברי" בדרכו לגבש זהות ושייכות משלו.¹²³ ואכן, על פי הקונבנציה הסיפורית, מסע ההתבגרות של הצעיר לקראת פיתוח "העצמי" היה אמור לצאת לפועל רק עם יציאתו לעולם הרחב: מתנער ממשפחה מגוננת, מתעמת עם מצבים זרים ומאיימים ומחפש את עצמו בהתנסויות אינטלקטואליות, מוסריות, מקצועיות, רומנטיות, סקסואליות וכדומה.¹²⁴ (בניגוד לאישה הצעירה שמסע החניכה שלה מוגבל מלכתחילה, וכל שנשאר לה הוא להתעורר ולהיפקח כמו "יפהפיה נמה" אל הגבר ש"יגאל" אותה עם נישואיה לו. אלא שכאמור, התעוררות זו אינה מובילה לבגרות אינטלקטואלית, מקצועית או מוסרית, אלא להצטמצמות אל מציאות מחייבת של בית משפחה ובעל, ללא כל סיכוי לקידום ולשידרוג ה"עצמי").¹²⁵ והנה "רומן ההתבגרות" של סופרות הקיבוץ מגלה מסע נשי שונה: מסע של "חלוצה" לעתיד-לבוא, שמצטייר כמקביל למודל החניכה הגברי, בחיפושים אחר "עצמי" משלה כציונית וסוציאליסטית. אמנם עלילות חיייהן של גיבורות כמו בתיה (פרפורי מהפכה של רבקה אלפר), דורין (נעורים למנש), רחל (כוכבים מעל הגן לגורפייז) – שונות ומגוונות, וייחודן האישי מציע דיוקנאות חד-פעמיים משלהן, אבל ההקשר ההיסטורי, החברתי והאידיאולוגי, שבו הן מקדמות את חניכותן, הוא משותף: אירופה של מלחמת העולם הראשונה, המהפכה הקומוניסטית ברוסיה והפרעות שהתחוללו בקהילות היהודים דאז. כלומר, בתנאים לא תנאים של עולם מדרדר על סף תהום, נחשפת החלוצה, כילדה ונערה, למצבים קשים ומייסרים, כשהיא מתעלת אותם לכונן לה חשיבה וזהות משלה. במילים אחרות, כינון זה מציע מאפיינים של צעירה פתוחה, סקרנית וקשובה לסחף האידיאולוגי בן הזמן של תורות סוציאליסטיות, ציוניות וסופרז'יסטיות, שעמן היא מתמודדת במסגרות של תנועות נוער וארגונים מחתרתיים. עם זאת, שאפתנותה לרכוש לה השכלה כללית ומקצועית, מפקיעה אותה מהקודים המסורתיים היהודיים המקובלים לגבי אישה, וכמו במודל החניכה הגברי היא מתנערת ממשפחה ובית ויוצאת לחפש את עצמה בדרכים משלה. דרכים אלה מובילות אותה לגילוי ה"עצמי" שלה כאישה (גופה ומיניותה), לבידוד מקומה בחברה, ולהגדרת זהותה ושיוכה כ"עבריה" חדשה בארץ-ישראל. למותר לציין כי מסע זה של חיפוש וגילוי – מתנהל בדרכי חתחתים של כשל ומבוכה, חיפוש

צעירה חלוצה, ומאבקה לעלות לארץ כאסירת ציון באוקראינה בשנות העשרים.

123 רומן החניכה התפתח כנראטיב פופולרי בגרמניה של סוף המאה השמונה-עשרה. רק בסוף המאה התשע-עשרה הוגדר וסומן כז'אנר בפני עצמו (ה-bildungsroman) על ידי הפילוסוף וילהלם דילתיי. לנגד עיניו של דילתיי עמד ספרו של גתה: חניכותו של וילהלם מייסטר (1795), ועל פיו העמיד את המודל הפואטי המקובל.

124 ב' קורצווייל, על שלושה סיפורי התבגרות מראשית המאה העשרים, מסכת הרומן והסיפור האירופי, תל אביב, 1973, עמ' 389-412.

125 S. J. Rosowski, "The Novel of Awakening", The Voyage In, Fictions of Female Development (E. Abel, M. Hirsch and E. Langland. eds.), Hanover & London, 1983, pp. 49-56

וטעייה, וכן התנסויות ברמות שונות של הרוחני, היצירתי, הרומנטי-הסקסואלי וכאמור, האידאולוגי-הפוליטי.

אך הדיוקן העצמאי והאקטיבי של החלוצה (שהכשירה את עצמה במסע חניכותה במזרח אירופה, לקחת חלק בבניית העם והארץ כחלק בלתי נפרד מהמהפכה הציונית והסוציאליסטית בארץ ישראל) – מתפוגג ומתמוסס עם עלייתה לכאן, וגם בכתביהן של הסופרות בקיבוץ אין למצוא לו המשך,¹²⁶ נראה שההתפכחות הקשה מחלום המהפכה הציונית-הנשית בד בבד עם המהפכה הציונית-החברתית – אל מציאות פועלית גברית שמיהרה להדיר אותה משותפות ומשוויון בעבודה ובמנהיגות – מוצאת את ביטויה בכל סיפורי חניכה אלה בסיום זהה של שתיקה, ולמעשה "העדר סיום". כלומר, "הסוף" על פי הקונבנציה של "רומן חניכה" הוא – מימוש היעד,¹²⁷ כך שהיעד הנצפה ב"רומן החניכה" החלוצי (גברי או נשי) היה אמור להסתיים בהגעה לארץ, והמשך המימוש הנכסף של בריאת אדם חדש וחברה חדשה (כמו כאור יהל ליערי) ולא היא. נראה שהסופרות-החלוצות מסרבות להיענות לסוף המתבקש, ובכל סיפורי ההתבגרות שלהן – סיום זה נקטע. הרומן אמנם מנתב את העלילה במסלול החניכה של הגיבורה, על הרפתקאותיה, מאבקה, גילוייה ואכזבותיה, אבל כאשר סוף-סוף היא מתגברת על כל אלה ומצליחה לעלות לסיפון האונייה בדרכה לארץ – מסתיים הסיפור. כלומר, סיפורי ההתבגרות של החלוצה אינם חוצים את הים, אינם מגיעים לארץ-ישראל ואינם מספרים את מימושה ואת מימוש יעדיה בארץ המובטחת.¹²⁸

השאלה היא מדוע מסתיים "מסלול חניכה" זה בניגוד לכללי הז'אנר? האם ארץ-ישראל בעיני הכותבות הייתה בבחינת נפילתה של החלוצה ולא עלייתה? הלוא רומנים אלה היו אמורים להתקבל כאוטופיה של האישה החלוצה: רומנים שלא רק פרטו את מודל החלוצה האולטימטיבית על מכלול איכויותיה (כבעלת חזון ועשייה, משכילה ופועלת, מנהיגה ואשת עם), אלא גם עקבו אחר שלבי ייצורה יש מאין, וכיצד נחלצה, מתוך האדיקות הדכאנית של החברה היהודית בגולה להיות "אישה חדשה".¹²⁹ יתרה מזו: הלוא רומנים אלה היו אמורים לשמש מעין צוואה למסורת הנשית הפועלית בארץ-ישראל: צוואה של דור אימהות, שחוו ובחנו בגופן ובנפשן מודל זה, כדי להקנותו

126 ראו הרומנים של ר' אלפר או ר' גורפיין, שם דמויות הנשים (בתיה הסטודנטית להנדסה, ורחל המשלימה את לימודיה בפקולטה לחקלאות) בולטות משכמן ומעלה כמנהיגות לא מוכתרות בארגוני התנועה בגולה.

127 לפי קורצווייל, סיפור החניכה שמממש את יעדיו של הגיבור הוא "רומן התבגרות", ואילו סיפור החניכה שמסתיים באי הצלחה או כישלון הגיבור הוא "רומן התפתחות". ב' קורצייל, הערה (128), שם.

128 י' ברלוביץ, "הנראטיב הלאומי הנשי כסיפור חניכה נשכח", הקונגרס השלושה עשר למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית, ירושלים, אוגוסט 2001.

129 ראו סיפור חניכותה של דינה (לעת אוהלים), ומאבקה באב דכאני שלא רק אסר עליה להצטרף ל"תנועה" אלא כלא אותה במשך חודשים. חסרת כל, וללא פרידה מאיש, היא מצליחה לברוח ולעלות לארץ עם חברי הכשרתה.

ולהורישו לדור הבנות כחיקוי וניכוס. אלא שכאמור רומנים אלה בחרו להחסיר מהם את הסוף הטוב של מימוש העלייה לארץ, כמו מחו וזעקו: על מה ולמה יש להמשיך ולספר את האישה בפער הנורא בין החלום החלוצי-הנשי לבין שברו במציאות הקיימת? או על מה ולמה יש להמשיך ולספר את האישה נוכח הבגידה וההשפלה שנהג בה הגבר-החלוץ, אותו גבר שבארץ מוצאם טוו יחד חיים של שוויון ואחוה,¹³⁰ והנה בבואם לארץ התכחש לברית זו, והיא, נעזבת ונכזבת, ממשיכה בכל זאת לתרום לחיים יישוביים-הייררכיים אלה, ולו גם בקיבוץ.

סיכום

בדיון כאן ביקשנו לברוק את כתיבת הנשים שהתפתחה בקיבוץ בתקופת היישוב על מאפייניה ומייחדיה, וזאת בתוך ההקשר הספרותי הרחב של ארץ-ישראל העובדת. מאגר הטקסטים (הקאנוניים והלא קאנוניים) שעמד לנגד עינינו התחבר בשנים הפורמטיביות של המדינה שבדרך (1920-1948), אבל פה ושם התייחס גם אל שולי התקופה כאשר פנינו אל יצירות שהתחברו לפני מלחמת העולם הראשונה, וגם אל אלה שלאחר קום המדינה (שנות החמישים).

המסקנות שהעלינו בעקבות המחקר לעיל הן: א. היצירה של האישה בקיבוץ בתקופה זו היא יצירה שהתעקשה לכתוב את עצמה חרף כל ההתניות המגבילות שהיה בהן כדי להכשילה ולהשתיקה. כמו: 1. היותה אישה עובדת, אם וחברה שהייתה אמורה להקדיש את כל כולה לקהילה הקטנה והמחייבת של חיי קיבוץ, ללא זמן ומקום משלה; 2. מעמדה המשני והשולי בחברה היהודית בגולה שמנעה ממנה לזכות בהשכלה אלמנטרית של תרבות עברית ולשון עברית, כך שהחלה חסרת כלים לממש את כתיבתה כאן. 3. ביטויה הספרותיים של החברה בקיבוץ לא עוררו עניין אצל מובילי היצירה הפועלית, וממילא לא תמכו בה ולא ראו בה שותפה. 4. גם מנהיגות הפועלות, ובעיקר אלה שעסקו בתקשורת העיתונאית והספרותית, גילו כלפיה התנגדות, בהתחברן עם העיקרון האידיאולוגי הפואטי-הגברי, שדגל בייצור דמוקרטיזציה של כתיבה לכל פועל, ובדיעבד לכל פועלת. מדיניות "עממית" זו אמנם הניבה ציבור גדול של כותבות וקוראות, אך גם בלמה את ניסיוןן לפרסם יצירות אליטיסטיות. כך שאם בכל זאת התחברה "ספרות יפה" פרי עטן של חברות הקיבוץ, ואף חילחלה ומצאה את דרכה אל הפרהסיה היישובית – יש לראות בה הישג נשי ויצירתי כאחד.

130 כל סיפורי ההתבגרות שכתבו נשים, מספרים על שוויון נשים/גברים במסגרת התנועה בגולה; ראו הרומן של 'י' מנש, שם מתקשה דורין העדינה לעבוד כנדרש, כאשר החברות, כמו החברים, תומכים ומעודדים בכל דרך ללמדה ולחזקה (כמו סצנת החפירה מחוץ לעיר, שבה דורין מצליחה בעזרתן/ם לחפור ולהסיע מריצה עמוסה בעפר). 'י' מנש, נעורים, תל אביב, 1958, עמ' 167-173.

ב. יצירתן של הנשים בקיבוץ מצטיירת בתקופת היישוב כספרות בפני עצמה עם קול ואמירה משלה. נראה שחרף הדרתה מן המרחב הספרותי הגברי, לא זו בלבד שהיא אינה מתבטלת בפניו, אלא אף דוחה כל אפשרות להתחקות ולהיצמד אליו, וגם אם דמויותיה מתגלות לא פעם כמרכזיות לקיבוץ (סדרנית עבודה, מנהלת חדר האוכל), היא מתעקשת להדגיש באמצעותן דווקא את הסביבה הנשית השולית. כך אנו מתוודעים אל סיטואציות קיבוציות מעולמן של נשים, שלולא ספרות זו לא היינו נחשפים אליהן, למשל: חרדתן לגופן שנפגע ונחלש מעבודות פיזיות קשות ואשר בעטיין התקשו להרות ולממש את אימהותן; מבוכתן ובלבולן באשר למיניותן ולהתנהגותן המינית במעבר מהמסורת היהודית הפוריטנית שעליהן גדלו כבנות, לבין פתיחותן כצעירות מתקדמות ובעלות הכרה עצמאית ליבראלית; וכן פיסות מידע שמעולם לא שמענו עליהן בדיווח או בסיפור הגברי, כמו פעילותה של קבוצת נשים בשם "בת שבע", שחברותיה – שבע סוללות כבישים – הקימו קבוצה קבלנית משלהן, תשובת מחץ נגד כל אותם פועלים שדחו אותן מקבוצות העבודה שלהן, והנה זכו לתעסוקה רבה ולשבחים.

ג. ספרות הנשים בקיבוץ השכילה לייצג לא רק את מקומה של החברה בקולקטיב (אל מול עולמה המופנם), אלא גם את עמדותיה כלפי קולקטיב זה; דהיינו, כלפי הגבר כבונה חברה, עם, ארץ, וכלפי המיתזציה שלו ושל מפעלו. כאמור, ספרות האישה שבה ומראה כיצד שוליותה וחולשתה מתגלות גם ככוח וחוזקה כאשר היא ממזערת את המיתזציה הגברית ומציבה כחלופה לו את דיוקנה כאישה חדשה. שהרי כך היא מעצבת את אותה חלוצה אולטימטיבית שהסופר החלוץ, בהיותו עסוק רק עם ייצוגיו שלו ("האדם החדש"), לא טרח לעסוק ביצוגיה שלה; וכך היא מאפיינת ומפתחת את כתיבתה (כספרות בעלת קול כפול, מוצנע ומוחה כאחד), כסגנון ריאליסטי חושפני הנאבק בין חריקת שיניים למלנכוליה; כמבנה המתארגן על דרך של פסיפס עלילתי). כך היא מגבשת אתוס ארץ-ישראלי נשי משלה, שאפשר לדמותו למעין ארכיטיפ נשי מקראי, הבא למשמע את הקשר חלוצה/אדמה, שהחלוץ במיתוסים שלו ניסה לסלקה ממנו. במה דברים אמורים?

ג'יי גונן, פסיכו-היסטוריון, הבוחן את המיתוסים החלוץ/"אמא אדמה" ואת הבלעדיות שהוא מפגין כלפיה, מסביר את "התחיה הציונית" כארכיטיפ אדיפוס-יוקסטה; דהיינו, החלוץ ששב אחרי אלפיים שנה הביתה כבן אובד, מארש לו בדם את "אימו" ובוועל ומפרה את שממותיה.¹³¹ לסלי הייזלטון, פסיכולוגית חברתית, מתרעמת על אבחון חד-צדדי זה המצדד רק בנוכחות הגבר כנוכחות ציונית, ופונה לחפש גם את החלוצה בשאלות כמו: "בעוד שציון מילאה את תפקיד יוקסטה, מול החלוצים הגברים שמילאו את תפקיד אדיפוס... אלו דימויים עתיקים יכלו לעורר אצל

131 שירו של אלכסנדר פן: "על גבעות שיש אברק" והמשפט: "אדמה אדמת/רחומה עד מותי.../ ארשתוך לי בדם של אדם ונדם", או שירו של אביגדור המאירי "באור בראשית": "הבי לי גופך: אדמת אנוש כאובה/ אולי ממך אוליד את מלך המשיח".

האישה? ושאלה נוספת: "כאשר אבות ובנים מפרים יחד את המולדת – מה נשאר לנשים?"¹³²

כלומר, אם הגברים הם המפרים את האדמה והם המולידים את האומה, מה נשאר לנשים לעשות? ויתרה מזו: אם המפעל הצינוני נתפס כסיפור גברי שכל עניינו בן ואם (אדיפוס ויוקסטטה), איזה מין סיפור יכולה החלוצה לספר על ארץ-ישראל שלה? עם דימויים משלה ועם ארכיטיפ אימהי משלה?

למותר לציין כי המחקר שנדון כאן בא בין היתר להשיב גם על שאלותיה של הייזלטון, וממילא להפנות אותה אל כל אותם כתבים תיעודיים, ממואריים וספרותיים של החלוצה, שנכתבו עד קום המדינה, אך גם הושכחו מאז קומה הן מסדר היום הציבורי והן מחקר הספרות העברית ומספרי הלימוד וההיסטוריוגרפיות של הספרות הישראלית. ואכן אם הייתה הייזלטון מתוודעת לכתבים אלה, היא הייתה לומדת, כמו רבות וטובות כמוה שלא חשדו במידע הגברי וקיבלו אותו כאמת מוחלטת, שהדיווח של הגבר-החלוץ הוא רק מחצית הנראטיב הלאומי שלנו, ולא כל שכן נראטיב הקיבוץ. כך שהתבססות שלה על אבחנות פסיכו-היסטוריות, חברתיות ו/או מגדריות, והמסקנות שהגיעה אליהן – בלי להכיר גם את הנראטיבים הלאומיים והקיבוציים של האישה – לוקות בחסר.

ד. אם הייזלטון הייתה מתוודעת אל היצירה הספרותית של החלוצה, היא הייתה מתוודעת גם אל קשר דומיננטי נוסף ואחר שהתפתח בינה לבין "אמא אדמה"; קשר שאינו מתנהל על פי התיאוריה האדיפאלית נוסח פרויד, אלא על פי תיאוריית "שעתוק האימהות" נוסח ננסי צ'ודורו. כידוע, לפי צ'ודורו, מתגבשת התודעה העצמית הנשית או הגברית אצל ילדים לא אל מול הזהות הנשית של האם (כפי שסוברת דורותי דינרשטיין) אלא בתודעת האם אל מול מינם של ילדיה. ללמדנו שאימהות נוטות לחוות את הבנות כדומות להן, וממילא משעתקות ויוצרות אותן כקרובות אליהן בתחושותיהן, בגופן, בנשיותן ובאימהותן. כך שאם תודעת "האני" של הבן מתחדדת באמצעות אינדיווידואציה, היפרדות וביטול מוקדם יותר של הקשר הסמביוטי עם האם, אצל הבת: ההתקשרות המתמשכת אל האם וההזדהות האינטימית עמה ממחישים גבולות נזילים יותר של תודעת "אני" עצמאות ונבדלת.¹³³

מצבי תודעה אלה מוצאים את יישומם גם במערך הדימויים "אמא אדמה", כאשר קשריו של החלוץ עמה (כאישה צעירה: כלה או יולדת), עומדים תמיד בסימן של היבדלות המדגישה את היותו שונה ונעלה ממנה¹³⁴ ואילו החלוצה, המתחברת אל

132 ל' הייזלטון, צלע אדם, האישה בחברה הישראלית, ירושלים, 1978, עמ' 76-77.

133 לפי צ'ודורו, האם היא שדואגת לשלח ממנה את הבנים מוקדם יותר, כדי שיפתחו את גבולות "האני" שלהם, ויבססו את זהותם כגברים השייכים לקטגוריה שונה. וראו בנידון: ז'וזה ברונה, "קולה של אמא, או: דיאלקטיקות של תודעה עצמית", הערה (89), שם, עמ' 108; א' פרידמן, באה מאהבה, אינטימיות וכוח בזהות הנשית, תל אביב, 1996, עמ' 29-32.

134 "אדמת נוריס! וכי אין זה שם של כלה... כחתן אשר מוסר בחיק כלתו את עצמו", ראו: קהילייתנו,

האדמה מתוך הזדהות אינטימית של בת-אם, ולא פעם אף כתחליף לאם הביולוגית שלה¹³⁵ מעניקה משמעות ליחסים של תמיכה ועזרה (שעבורה האם היא תמיד זקנה, שרופה וענייה).¹³⁶ מצד שני, הקשר הסימביוטי הוא כה הדדי, עד כי לפעמים לא האם משעתקת את דמותה בבת, אלא החלוצה משעתקת עצמה באמא-אדמה: כמו שרה סדרנית-העבודה האוספת את "המקום" (הקיבוץ) כתינוק אל חיקה (ראו בת דורי לעיל) או שרה אפרת הגאה על גינת הירק שלה, כמו הייתה פעוטה בערסל: "שני הרים גבוהים והגינה כמו נתלתה בעריסה בינותם" (המתנחלים בהר לרבקה אלפר).¹³⁷ לאור כל זאת, ניתן להציע כתשובה לייצוג הארכיטיפ היווני: אדיפוס/יוקסטטה, את ייצוג הארכיטיפ המקראי: רות/נעמי. שהרי שיח הגומלין חלוצה/אמא-אדמה, מעניק משמעות כאן לא רק ל"אחוות נשים" בין צעירה פורחת (רות) לבין חמות זקנה וענייה (נעמי), אלא גם להזדהות אינטימית רגשית, שמייצרת אצלן הדדיות בונה ומקדמת, ומפקיעה אותן ממסכנותן, זרותן ועוניין אל שיקום מעמדן, רכושן ועתידן כנשים וכמשפחה. כאמור, רות ונעמי, משעתקות זו את זו לא רק כשורדות אלא גם כפורות ומפרות. לא בכדי נאמר שם "בן יולד לנעמי" (ולא לרות).¹³⁸ שהרי באמצעות רות (החלוצה), "מופרית" האם המרה והשוממה נעמי (אמא-אדמה),¹³⁹ ואף נושאת פרי הילולים. במילים אחרות, על פי ספרות הנשים "הכותבות קיבוץ" בתקופת היישוב, יש לאישה החלוצה "מקום" ו"חזון" משלה בסצנה הלאומית; גם היא מצמיחה ומפריחה כאן עם וארץ, גם היא מיטיבה לתת להם ביטוי וקול, ובכך מייצרת לא רק אלטרנטיבות לגבר החלוץ הבועל והכובש, אלא גם מערערת על הבלעדיות שלו על הנראטיב הקיבוצי.

- מוקי צור (עורך), ירושלים, 1988, עמ' 33-34; ז' ברונר, שם, שם, עמ' 10.
- 135 לילי רתוק, "החיפוש אחר האם השירית", שדמות, במה לתנועה הקיבוצית, אוגוסט 1989, חוברת ק"י, עמ' 126-136.
- 136 וראו רחל בלובשטיין, שבשיריה "אמא אדמה", הארץ היא תמיד זקנה, עצובה ושרופה ("הו ארצי הורתי מדוע/ כה שרוף נופך ועצב"), וכן בתיה המהנדסת (פרפורי מהפכה), שהוזה את עצמה כפועלת מהססת בשדמות הארץ, ואמא-אדמה הזקנה מחזקת ומעודדת אותה.
- 137 הקשר ההדדי בין האישה הציונית לבין אמא אדמה הוא מהותי לכל ספרות הנשים בתקופת היישוב, ומערך הדימויים (ביניהם של אם ותינוק) מופיע בסיפורת ובשירה של יוצרות גם מתנועת העבודה וגם מהגוש האזרחי. וראו הפואמה של יוכבד בת מרים "ארץ ישראל", או הרומן של מרים ברנשטיין כהן (מפיסטו, 1938), שם הגיבורה תמרה נתנסון, עומדת על סיפון האונייה בדרכה לארץ, מחליטה ללדת לעצמה את אדמת המולדת החדשה.
- 138 מגילת רות, פרק ד', פסוק י"ז.
- 139 "ותאמר נעמי... העוד לי בנים במעי והיו לכם לאנשים... זקנתי מהיות לאיש... כי מר לי מאוד... מלאה הלכתי וריקם השיבני", שם, פרק א', פסוקים י"א-י"ג, כ"א.

מקורות

מקורות ראשוניים

- אלפר, רבקה (1930). פרפורי מהפכה, תל אביב: הוצאת מצפה.
- (1944). המתנחלים בהר, תל אביב: עם עובד, ספריית שחרות.
- (1955). קורות משפחה אחת, תל אביב: הוצאת דבר.
- ארד, צבי (1951). ביתו של אדם, מרחביה: ספריית פועלים, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.
- ביסטריצקי, נתן (1926). ימים ולילות, תל אביב: ספריית פועלים.
- בת דורי, שולמית (1980). כזאת לא תפרח לעולם, תל אביב: ספריית פועלים.
- גורפיין, רבקה (1954). נעורים בשמש, מרחביה: ספריית פועלים, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.
- (1964). כוכבים מעל הגן, מרחביה: ספריית פועלים, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.
- גלזמן, שרה (1936). על סף המוות, תל אביב: הוצאת דבר.
- (1936). אל הגבול, תל אביב: הוצאת הספרים הארץ-ישראלית.
- (1940). חומות הברזל, תל אביב: הוצאת העולם.
- חזנוב, רוחמה (1950). גדרות, תל אביב: עם עובד, ספריית שחרות.
- יערי, יהודה (1945). כאור יהל-מגילת חייו של יוסף לנדא, תל אביב: מסדה.
- לוי, אמה (1944). בין גבולות, מרחביה: ספריית פועלים, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.
- (1945). תיל על הדנייסטר, מרחביה: ספריית פועלים, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.
- (1949). לעת אוהלים – פרקי קיבוץ, מרחביה: ספריית פועלים, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.
- מלץ, דוד (1945). מעגלות, תל אביב: עם עובד, ספרייה לדור.
- מנש, יהודית (1958). נעורים, תל אביב: הוצאת אורות.
- סנד, יונת ואלכסנדר (1951). אדמה ללא צל, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- רייכנשטיין, שלמה (1943). ראשית, הוצאת עם עובד ומשק עין חרוד.

מקורות משניים

- אופז, אביבה (1996). ספר הקבוצה: קבוצת השרון תרפ"ב-תרצ"ו, הגות לבטים ומאויי חלוצים, ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- (2000). "שאלת האישה וקולן של נשים בחברה החלוצית לאור הקובץ קהליתנו", קתדרה, 95, לתולדות ארץ ישראל וישובה, ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- (2001). ספר החיים: יומנה של קבוצת קרית ענבים, תר"ף-תרפ"ט, ירושלים: יד יצחק בן צבי.

- ביאל, דויד (1995). "הציונות כמהפכה אירוטית", ארוס והיהודים, (מאנגלית: כרמית גיא), תל אביב: עם עובד.
- בלומן, אורנה (2005). "מרחב ופריפריה: הקדמה למקומן האחר של נשים". בתוך: דהאן-כלב, הנרייטה ואחרות (עורכות). נשים בדרום: מרחב, פריפריה, מגדר, באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- בסביץ, ליליה ואחרים (עורכים) (1944). חברות בקיבוץ, קובץ ראשון, הקיבוץ המאוחד ועין חרוד.
- ברונה, ז'וזה (1983). "קולה של אמא, או: דיאלקטיקות של תודעה עצמית", זמנים, 46-47, זמורה ביתן מוציאים לאור.
- ברלוביץ, יפה (1984). "ענף צעיר בגזע עתיק יומין – עיון ב'ספרות העבודה' על-פי ברל כצנלסון", עיתון 77, אפריל-מאי 1984.
- (2001). "הנראטיב הלאומי הנשי כסיפור חניכה נשכח", הקונגרס השלושה עשר למדעי היהדות, ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- (עורכת) (2003). שאני אדמה ואדם: סיפורי נשים עד קום המדינה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, הספרייה החדשה/ספרי סימן קריאה.
- בת דורי (מיתה), שולמית (1937). "עוד הרהורים על הספרות", הדים, 4.
- בת רחל, יוכבד. "על האמן בתוכנו", מבפנים, ינואר 1943.
- גורדון, אהרן דוד "בענייני ספרות", הפועל הצעיר, 1924, כרך י"ז.
- (1925). "הסופרים והעובדים", כל כתבי, כרך א' תל אביב: הוועד המרכזי של הפועל הצעיר.
- גורני, גאולה (1970). שינוי ערכים בחברה הקיבוצית בסיפור הישראלי, עבודת מ"א, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- דה-בובואר, סימון (2001). המין השני, כרך א' העובדות והמיתוסים, (מצרפתית: ש' פרמינגר), תל אביב: הוצאת כבל.
- הדומי, לאה (1975). השתקפות ספרותית של דפוסי מעורבות: ניתוח תוכן של תמורות צורניות ותכניות בסיפור הקיבוצי הקצר, עבודת דוקטור, ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- הייזלטון, לסלי (1978). צלע אדם-האישה בחברה הישראלית, (מאנגלית: נעמי גל), ירושלים: הוצאת עידנים.
- זינגר, מרים (1956). "הסופר בקבוצה", שיח חברים בכנס 'אסו"ך', תל אביב: הוועדה לתרבות ולהסברה של איחוד הקבוצות והקיבוצים.
- חצרוני, אריה (1978). כאש עצורה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- כנעני, דויד (1986). הבתים שהיו: הקיבוץ בסיפורת העברית, תל אביב: ספריית פועלים.
- כצנלסון, ברל (1929). "פתיחה", ילקוט אחדות העבודה, מאסף, כרך א' תל אביב.
- כצנלסון רחל, רובשוב (1930). (עורכת), דברי פועלות, מאסף, תל אביב: מועצת הפועלות.

- כצנלסון, רחל שזר (1989). אדם כמו שהוא, פרקי יומנים ורשימות (ערכה: מ' הגתי), תל אביב: עם עובד.
- לוין, אמה (1954). "האמן והקיבוץ", הדים, 1 (43).
- מירון, דן (1991). "הלב הכבוש", אימהות מייסדות, אחיות חורגות, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- מישקובסקי, גיטל (1943). "על היוצר בקיבוץ", הדים, 5.
- עפרת, גדעון (1980). "ברית האדמה והשמיים במחזאות הארצישראלית", אדמה, אדם, דם, מיתוס החלוץ ופולחן האדמה במחזות ההתיישבות, תל אביב: צ'ריקובר.
- פרידמן, אריאלה (1996). באה מאהבה: אינטימיות וכוח בזהות הנשית, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- צור, מוקי (עורך) (1988). קהילייתנו, קובץ תרפ"ב, הגות, לבטים ומאויי חלוצים, ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- צור מוקי, תאיר זבולון, ח' פורת (עורכים), (1981). כאן על פני אדמה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ציוני, שרה (1974). ספרות הקיבוץ בשנות השבעים, עבודת מ"א, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- קורצוויל, ברוך (1966). בין חזון לבין האבסורדי, תל אביב: שוקן.
- (1973). על שלושה סיפורי התבגרות מראשית המאה ה-20, מסכת הרומן והסיפור האירופי, תל אביב: שוקן.
- קריץ, אורי וקריץ, ראובן (עורכים) (1997). סיפורי הקיבוץ: מחקר בספרות הקיבוץ, תל אביב: ספרי פורה.
- קשת, שולה (1995). המחותר הנפשית, על ראשית הרומן הקיבוצי, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- רינג, ישראל ואחרים (עורכים) (1988). היצירה התרבותית של הקיבוץ: סקר תחומים מוסדות ויוצרים בתנועה הקיבוצים, מהדורה נסיונית, תל אביב: ברית התנועה הקיבוצית.
- רתוק, לילי (1989). "החיפוש אחר האם השירית", שדמות, במה לתנועה הקיבוצית, חוברת ק"י.
- שביט, זוהר (1983). החיים הספרותיים בארץ ישראל 1910-1933, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- שוולטר, איליין (1981). "ביקורת פמיניסטית בשממה", תרגמו: בר, מריאנה וברלוביץ, יפה. מתוך: ד' באום ואחרות (עורכות), ללמוד פמיניזם: מקראה, מאמרים ומסמכי יסוד במחשבה פמיניסטית, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, סדרת מגדרים, 2006.
- שכטר, תמר (2004). כצנלסון שזר, רחל: מונוגרפיה של מהפכנות תרבותית, עבודת דוקטור, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- שלונסקי, אברהם (1927). בגלגל: שירים ופואמות, תל אביב: הוצאת דבר.

שקד, גרשון (1988). *הסיפורת העברית 1880-1980*, כרך ג', תל אביב: הקיבוץ המאוחד וכתר.

Gadamer, H.G (1975). *Truth and Method*, (trans: Barden, G. and Cumming, J.) Continuum, N.Y

Gilbert, S & Gubar, S (1976). *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*, Yale Univ. Press, New Haven & London.

Ingram, A., (1989), Introduction: On the Contrary, Outside of it. *Women's Writing in Exile*, Broe, M.L., Ingram, A., (eds.) Univ. of North Carolina, Chapel Hill & London, pp. 4-7.

Lerner, G. (1979). "The Challenge of Women's History". In: *The Majority Finds its Past: Placing Women in History*, Oxford Univ. Press, N.Y. & Oxford.

Rosowski, S.J. (1983). "The Novel of Awakening". In: Abel, E at al (eds). *The Voyage In Fictions of Female Development, in Fictions of Female Development*, Univ. Press of New England, Hanover & London, pp. 49-

56, . In: Miller, Nancy (ed). *The Poetics of Gender* Showalter, E. (1986). *Piecing and writing*, Columbia Univ. Press. N.Y.

Urry, J. (2004). "The Sociology of Space and Place". In: Bau, Judith (ed.). *The Blackwell Companion to Sociology*, Blackwell Publishers, Oxford.

Showalter, E. (1986). "Piecing and Writing"